

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
http://www.vrouwengeschiedenis.nl

Redactie

Sophie Bollen
Eva Midden (eindredactie)
Mariken Schuur (hoofdreductie)
Madelon Stokman (eindredactie)
Hilde Timmerman
Mieke de Vos (penningen)

Redactieadres

Mariken Schuur
RUG/Faculteit der Letteren
Postbus 716
9700 AS Groningen
E-mail: marikenschuur@hotmail.com; m.schuur@rug.nl
050-3637752 (werk); 050-3115286 (privé)

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
Voor privé-personen bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.: € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Sjoerd van Boxtel,
e-mail: teriferi@hotmail.com

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

1e secretaris: **drs. Eveline Buchheim**
Tel. 030-2341846,
e-mail: e.buchheim@oorlogdoc.knaw.nl
2e secretaris: **drs. Annette Mevis**
Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@iiaav.nl
Penningmeester: **drs. Marloes Hülksen**
Tel. 024-3612826 (w), 024-3609927 (p)
e-mail: M.Hulksen@let.kun.nl
drs. Sjoerd van Boxtel
Tel. 024-3236767,
e-mail: teriferi@hotmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiaav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Marieke Bausch
Bausch Graphic Design
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Portret van Johanna Naber, jaren '20.
Fotograaf onbekend. Collectie IIAV

BIJBELGESCHIEDENIS

- Delila, een moordwif
Willien van Wieringen 3

NATIONALISME EN GENDER

- Oranjenationalisme en de vrouwenbeweging
Koen Haegens 6

LITERATUUR

- Het succes van de streekroman
Annemarie van Buuren 9

ECONOMISCHE EN SOCIALE GESCHIEDENIS

- Handelingsbekwaamheid van gehuwde vrouwen in de Republiek
Danielle van den Heuvel 12

HERINNERINGSPOLITIEK

- Het Ravensbrückcomité als herinneringsmaker
Susan Hogervorst 15

BIOGRAFIE

- Charlotte Heidenreich-von Siebold, Duitslands eerste vrouwelijke arts in de verloskunde
Bea van Boxtel 18

ECONOMISCHE EN SOCIALE GESCHIEDENIS

- Verhalen van vrouwen uit de bakkerijbranch
Heleen Louwse en Hendrik Dirk Roodenburg 21

RECENSIE

- Een monumentale biografie
Hanneke Hoekstra 24
- Vrouwen en boeken
Marijke Huisman 26
- Aletta Jacobs en het verlangen naar de politiek
Janny Nieboer 27

ONDER DE LOEP 28**NIEUWE BOEKEN** 30**SERVICE** 31Onder *historicae***Angela Merkel**

Duitsland krijgt misschien een vrouwelijke bondskanselier. Op het moment van schrijven (19 september) is dat nog lang niet zeker. In de weken voorafgaand aan de Duitse verkiezingen van 18 september 2005 werd in de pers uitgebreid gefilosofeerd over de vraag of de mogelijke kandidatuur van Merkel een zegen dan wel een vloek voor de positie van vrouwen in Duitsland (en in Europa als geheel) zou zijn. Vooral vrouwen bogen zich in groten getale over deze kwestie. Opvallend was dat 'Frau Merkel' er lang niet altijd goed vanaf kwam. Een aantal vrouwen ziet in Merkel geen geschikt rolmodel, omdat zij te ver af zou staan van 'het dagelijks leven'. Ik noem één voorbeeld. Susanne Gaschke, redacteur van het Duitse weekblad *Die Zeit*, schreef in *Trouw* (vrijdag 2 september) dat Duitsland niet zit te wachten op een 'compromisloze carrièrepoliticus zoals Merkel'. Volgens Gaschke zijn 'onverstoorbaarheid', 'nietsontziendheid' en 'zucht naar macht' eigenschappen die bij Merkel horen en die zijn 'noch bijzonder vrouwelijk noch bijzonder sympathiek'. Bovendien, zo betoogt Gaschke, kent Merkel 'de tegenstellingen en spanningen' van het leven van alledag niet. Zij kent de 'paniek' niet als je kind ziek is, weet niet wat het is om 'gehaast' van kantoor naar supermarkt te gaan en kent geen 'angst voor ontslag of 'relatieproblemen'. Wat dit alles met goed politiek leiderschap van doen heeft blijft een raadsel, maar feit is dat ook andere vrouwen dergelijke argumenten aanvoerden tegen de kandidatuur van Merkel. Deze vrouwen gaan ervan uit dat zij zich inmiddels de luxe kunnen veroorloven kritisch te zijn over vrouwelijke kandidaten op dergelijke topposities. Dat is echter niet terecht. Nog steeds zijn vrouwen in de politieke top in Europa veruit in de minderheid. Vrouwelijke politieke leiders zijn al helemaal met een lantaarntje te zoeken. Daarom vrouwen, tel uw zegeningen. Angela Merkel als bondskanselier in grootmacht Duitsland is een geweldige stap vooruit voor de positie van vrouwen in de politiek in Europa.

Mariken Schuur

Delila, een moordwif

Over vrouwen, geweld en een langharige held

Delila, wie kent haar niet? Hedy Lamarr speelde haar (in Cecil B. de Mille's Samson and Delilah, 1949), Tom Jones bezong haar ('O, o, o...'). Maar echt k nnen? De enige bron die ons ter beschikking staat om meer van Delila te weten te komen is de bijbel, en wel het levensverhaal van Simson zoals dat verteld wordt in Richteren 13 - 16, en dan met name hoofdstuk 16. Het is een levensverhaal vol vrouwen en geweld. En liefde, tot de dood erop volgt.

Delila komt in het leven van de bijbelse held Simson als hij al een aantal belevenissen en een huwelijkspoging achter de rug heeft. Laten we daarom eerst kennismaken met Simson, alvorens de blik te richten op Delila. Simson wordt, zoals ook bijvoorbeeld aartsvader Isaak, geboren uit een onvruchtbare moeder. Hij is voorbestemd om een begin te maken met de bevrijding van de Israëlieten uit de greep van de Filistijnen. Dat zal hij doen als *nazir*, een godgewijde, die als teken van zijn toegewijdeheid aan JHWH zijn haar nooit zal mogen afscheren en zich verre dient te houden van onrein voedsel en alcohol. Simson ziet in de Filistijnse stad Timna een vrouw, die hij zich als bruid wenst. Zijn ouders gaan morrend akkoord, maar het huwelijk zal uiteindelijk niet doorgaan. Als Simson erachter komt dat zijn bruid is uitgehuwelijkt aan een ander, krijgt hij haar zus aangeboden door zijn ex-aanstaande schoonvader. Simson neemt dit aanbod niet serieus en verlaat woedend de stad. Hij bezoekt later in Gaza een hoer, en kan na dat bezoek dankzij zijn grote kracht ontkomen aan een hinderlaag die de inwoners van die Filistijnse stad voor hem hebben opgeworpen. Dan wordt hij verliefd op de vrouw die zijn ondergang zal worden: Delila.

Van deze vijf vrouwen in het leven van Simson heeft alleen de laatste in rij een eigen naam. De verteller vermeldt van haar geen woon- of vaste verblijfplaats. Simson ontmoet haar op Filistijnse grond, namelijk in het Dal van de beek Soreq (Dal van de Wijnstok). Dat zij op het moment van ontmoeting aanwezig is in dat dal, is alles wat we van haar te weten komen. En dat Simson van haar gaat houden. Is het toeval dat de man met een alcoholverbod in het Dal van de Wijnstok valt voor een vrouw? Het verhaal verloopt dan als volgt. De Filistijnse vorsten, gebrand op de gevangenneming van Simson, stellen Delila veel geld in het vooruitzicht als

zij kan achterhalen waarin de kracht van Simson schuilt. Immers, als de vorsten deze krachtbron weten, weten ze ook hoe ze hem kunnen overmeesteren en onschadelijk maken. Delila gaat in op de vraag en krijgt na een aantal verveefse pogingen tijdens een samenzijn Simson zover dat hij zwicht en vertelt dat zijn kracht in zijn lange haar zit. Zijn haar is nog nooit afgeschoren en is inmiddels strengen, *dreadlocks*, gaan vormen. Worden die afgeschoren, dan verliest deze vos met zijn haren ook zijn kracht. Zodra Delila dit hoort, zorgt zij ervoor dat iemand zijn lokken afscheert, waardoor de Filistijnse vorsten de voormalige krachtpatser kunnen overmeesteren. Later zal de inmiddels blind gestoken Simson, wiens haren natuurlijk weer zijn gaan aangroeien waardoor zijn kracht kon terugkeren, tijdens een bijeenkomst in de Filistijnse tempel twee pilaren omver duwen, waardoor 3.000 Filistijnen  n Simson de dood vinden onder het puin van de instortende tempel.

Het geweld

De verhalen rond Simson bevatten veel geweld (in het kader van dit artikel gedefinieerd als een uiting van macht waarbij degene over wie de macht uitgeoefend wordt, beschadigd kan raken). De held verscheurt een leeuw met zijn blote handen, hij jaagt driehonderd vossen met brandende staarten door een korenveld, en verslaat in z'n eentje dertig Filistijnen. Een diplomatieke man is Simson niet; vrijwel elke dialoog die hij voert wordt gevolgd door een uitbarsting van woede. Het lijkt zelfs of het gebruiken van geweld het enige antwoord van Simson is op een conflict.

De vrouwen rondom hem blijken hier niet van te worden gevrijwaard. Met Simson te maken krijgt, wordt geconfronteerd met geweld. Zo wordt de bruid in Timna (Ri 14 en 15) bedreigd met excessief geweld door

Hedy Lamarr

Bron: <http://www.exordio.com/1993-1945/civilis/cine/lamarr.html>

haar Filistijnse volksgenoten. Aanleiding is een raadsel dat Simson heeft opgegeven tijdens het bruiloftsfeest en dat te moeilijk blijkt voor de gasten. Als ze het antwoord schuldig blijven, pogen ze via de bruid de oplossing van het raadsel te achterhalen. Om te dwingen mee te werken, dreigen ze haar en haar familie te verbranden mocht ze weigeren. Natuurlijk gaat de vrouw overstag, wie zou dat niet? Ze probeert Simson met huilen en prullen over te halen de oplossing van het raadsel te vertellen. Maar Simson weigert: hij heeft zelfs zijn vader en moeder niet verteld wat de oplossing is, waarom zou hij het dan wel aan haar vertellen? Maar de vrouw blijft vragen. Ze past emotioneel geweld toe. En Simson zwicht. Hij vertelt de oplossing aan zijn bruid, die deze op haar beurt doorvertelt aan de bruiloftsgasten. Simson wordt kwaad als hij merkt dat ze haar mond voorbij heeft gepraat en in zijn woede geeft hij de dertig Filistijnen van wie hij de kleding nodig heeft om zijn schuld in te lossen, er ongenadig van langs. Als Simson na zijn gewelds-

uitbarsting zijn bruid wil bezoeken, merkt hij dat deze niet meer beschikbaar is. Ze is in de tussentijd uitgehuwelijkt aan een ander. De vader biedt nu bij wijze van vervangster zijn jongste dochter aan, maar Simson neemt geen genoegen met deze tweede keus. Uiteindelijk zullen de bruid en haar familie, waarschijnlijk inclusief de zus, de vuurdood sterven als de Filistijnen wraak nemen op Simson. Zo is het bestaan van beide vrouwen uit Timna door hun relatie met Simson getekend door geweld. Als Simson niet was gevallen voor de vrouw in Timna, had deze een rustig bestaan kunnen hebben aan de zijde van een volksgenoot. Haar rol is die van katalysator van de gebeurtenissen en van zondebok. De rol van de zus bestaat vooral uit het bezweren van geweld, doordat zij door haar vader wordt aangeboden bij wijze van zoenoffer. Vanuit hedendaagse categorieën gedacht zou je kunnen zeggen dat de zus slachtoffer wordt van geweld tegen haar recht op zelfbeschikking - maar een dergelijke uitspraak zou te zeer zijn gedacht vanuit hedendaags perspectief om zonder meer toe te kunnen passen op een personage in een bijbelverhaal. Opgemerkt zij dat van de vijf vrouwen die een rol spelen in Simsons leven, zijn moeder (Ri 13) en de hoer te Gaza (Ri 16,1-3) niet te maken krijgen met geweld.

Delila

In het laatste hoofdstuk van de Simsoncyclus lijkt het geweld in tegenstelling tot Ri 14 en 15 mee te vallen. Het leeuwendeel van de vertelling wordt namelijk in beslag genomen door het liefdesspel van Delila en Simson. Maar dat liefdesspel blijkt wel een spel rond geweld te zijn. Delila is omgekocht door de Filistijnen om het geheim van Simsons kracht te achterhalen. Ze besluit dit te doen via de weg die voor haar open ligt: ze vraagt haar minnaar waarmee hij vastgebonden zou moeten worden als ze hem zou willen overheersen. De Filistijnen liggen ondertussen in een hinderlaag klaar om toe te slaan zodra Simson machteloos is gemaakt. Simson lijkt mee te gaan in het spel door te vertellen hoe hij te overheersen is. Het is een spel tussen twee geliefden die elkaar plagend uitdagen, voor de gek houden, het weer goed maken en verder gaan met plagen en uitdagen. Het is in feite een expliciet SM-spel dat de twee hier spelen en waarvan wij als lezers - net als de in hinderlaag liggende Filistijnse vorsten - getuigen zijn. Het is een gevaarlijk spel, waarbij de geliefden de grenzen opzoeken en die uitmondt in bijna emotionele chantage. Want tot drie keer bindt Delila Simson

daadwerkelijk vast, waarschuwt zij de Filistijnen die klaar liggen om toe te slaan maar weet Simson zich tijdig los te rukken. Geniet Simson ervan Delila telkens op het verkeerde been te zetten en de Filistijnen voor schut te zetten? Hij is in het hol van de leeuw en toch weet hij zichzelf elke keer weer te bevrijden. Tot de laatste keer. Als Delila voor de vierde keer het woord richt tot Simson, lijkt de plagerij verdwenen. Ze vraagt niet meer waarin zijn kracht schuilt, nee, ze speelt in op zijn gevoel.

Ze verwijt hem wel te zéggen dat hij van haar houdt, maar dat niet in daden om te zetten. Blijkbaar heeft Simson haar zijn liefde verklaard, en deze verklaring grijpt zij aan om hem aan te spreken op zijn gedrag. Ze vindt hem onwaarachtig, want zijn woorden komen niet overeen met zijn houding. En hiervoor blijkt de sterke en stoere Simson gevoelig te zijn. Hij laat niet met zich spotten! Hij vertelt zijn grote geheim: zijn kracht zit in zijn haar. Als dat eraf geschoren zou worden, zou hij mét zijn haren zijn ongelooflijke spierkracht verliezen. Delila merkt aan Simson dat hij de waarheid heeft gesproken en dat ze zijn geheim heeft ontfutseld. Ze laat hem op haar knieën in slaap vallen. Simson slaapt zo diep (de fantasie van de lezer mag invullen wat hieraan vooraf gegaan is), dat Delila zelfs de gelegenheid heeft iemand anders erbij te halen om de zeven lokken te laten afscheren. Tegelijk met de kracht van Simson verlaat ook Delila het verhaal. Het laatste wat we van haar horen, is haar waarschuwing: 'De Filistijnen over je, Simson!'

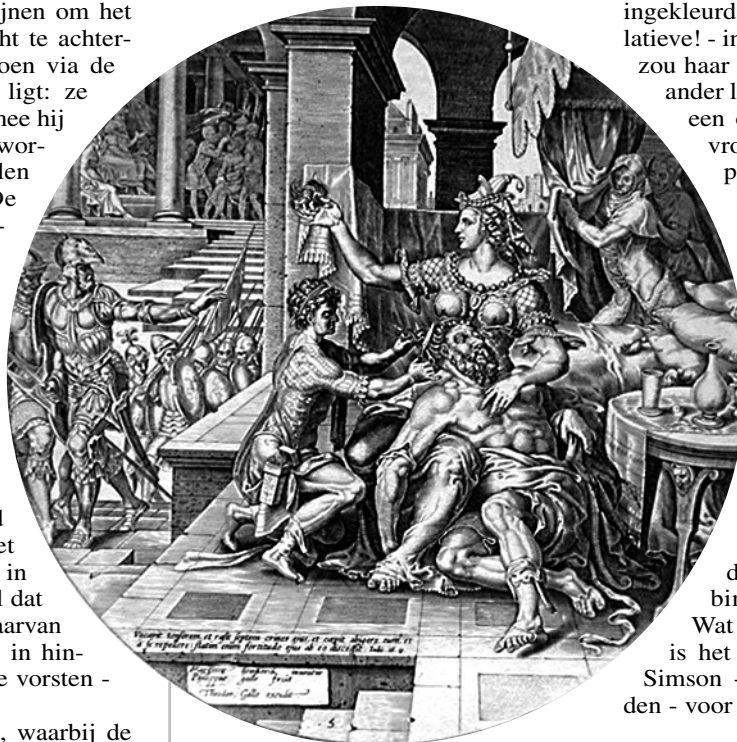
Delila's rol in de ondergang van Simson

Delila lijkt zich verre te houden van een persoonlijke rol bij de ondergang van Simson. Delila vraagt en zeurt, maar blijft zich tegelijkertijd afzijdig houden van de uiteindelijke ondergang van Simson, namelijk door iemand anders zijn hoofdhaar af te laten scheren. Delila houdt zich hiermee precies aan haar deel van de afspraak met de Filistijnse vorsten.

De vrouw wist niet van het belang van de lange haren en moest vier keer vragen naar de bron van Simsons kracht. Voor het huidige lezerspubliek zitten er twee spanningselementen in deze episode: op basis van het levensverhaal van Simson heeft de lezer/es weet van het belang van de lange haren én het hedendaags publiek heeft zich op basis van diezelfde bekendheid met de verhalen en de interpretatie daarvan in het publieke domein een beeld gevormd van Delila. Juist zij, over wie de auteur zo weinig achtergrondinformatie heeft, is geworden tot een persoon over wie vrijwel iedereen een mening heeft. Ook nu nog, dankzij liedjes als dat van Tom Jones en films over deze bijbelpassages. Delila wordt gekend via haar handelingen, en door velen veroordeeld omdat de sympathie bij Simson ligt. Maar zou het anders kunnen zijn, bijvoorbeeld dat Delila in haar rol van minnares min of meer slachtoffer werd van een krachtpatser, die niet alleen in gevechten met leeuwen en mensen blij gaf van zijn enorme spierkracht, maar ook in bed misschien wel te weinig subtiel met haar omging, te overweldigend was? Dat ze wraak wilde nemen op haar te hardhandige minnaar? De karakterschets van het personage wordt door de auteur zó summier ingekleurd, dat deze - uiteraard speculatie! - invulling ook mogelijk is. Het zou haar 'verraad' van Simson in een ander licht zetten. Delila is dan niet

een op geld beluste, egoïstische vrouw, maar iemand die een probleem oplost met middelen waar Simson gevoelig voor is (ruwe sex) waarbij ze zorgt zelf niet geslacht-offerd te worden.

Is Delila schuldig aan de ondergang van Simson? Ze heeft een som geld in het vooruitzicht gesteld gekregen als ze vertelt waarin de kracht van Simson ligt. De Filistijnse vorsten die haar het geld beloven, zeggen niet dat zij Simson willen doden. Zij willen hem 'vastbinden' en 'overweldigen'. Wat Delila te verwijten zou zijn, is het verraden van de liefde die Simson - blijkens haar eigen woorden - voor haar heeft opgevat.

Samson en Delila

Bron: http://spaightwoodgalleries.com/Pages/Bible_Samson.html

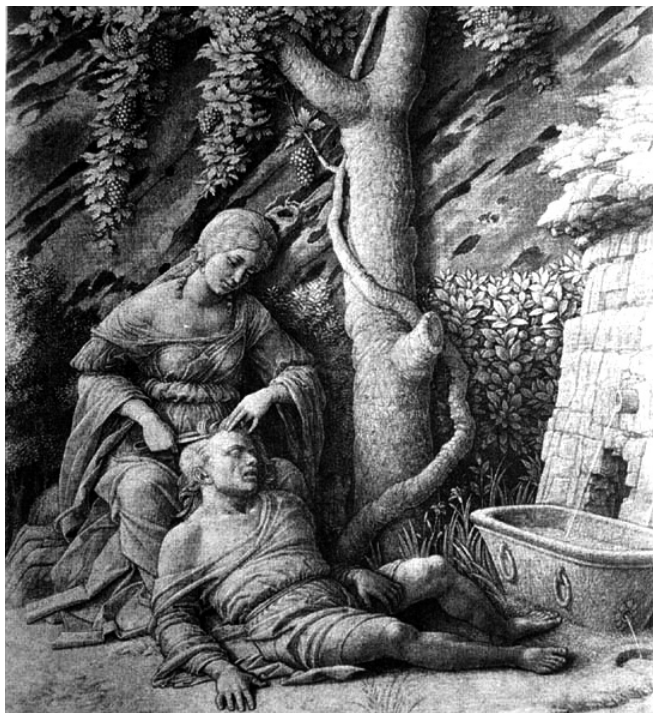
Verhaalfunctie en geweld

Tot slot enkele lijnen over de samenhang tussen de mate waarin de vrouwen met het geweld te maken hebben enerzijds, en de rol die zij hebben en die bepaald is door hun functie binnen de socio-culturele context anderzijds. De vrouwen in het levensverhaal van Simson die een rol hebben die vaststaat, komen niet in contact met geweld. Over hen wordt geen macht uitgeoefend met de mogelijkheid beschadigd te raken. Zo is het voor het verhaal voldoende dat de lezer weet dat de vrouw die de moeder van Simson wordt, *moeder* is. Meer hoeft ze niet te zijn. Haar naam, haar afkomst, haar karakter: alles is ondergeschikt aan haar moederschap. Hetzelfde geldt voor de *hoer*. Zij heeft geen andere plaats binnen het verhaal dan haar professe aangeeft en de verteller geeft voor het overige geen informatie over haar. De vertelsituatie rond de bruid is gecompliceerder. Als deze vrouw net als Simson had behoord tot een van de stammen van Israël, dan zou er geen probleem zijn gerezen voor haar of voor Simson. Maar omdat zij een Filistijnse is, passen de socio-culturele functie van bruid en haar afkomst niet bij elkaar. De vrouw wordt een grensganger tussen het volk van Simson en het volk van de Filistijnen. Voor de duur van de bruiloft behoort ze tot allebei, en juist dat wordt haar ondergang. De rollen van bruid en Filistijnse schuren tegen elkaar, tot de vonken ervan af vliegen en deze vrouw in een vuurdood ten onder gaat. De zus van de bruid wordt verzwolgen in de gevolgen hiervan. Beide vrouwen lijden onder het machtsmisbruik en het daarmee gepaard gaande geweld van hun eigen volksgenoten. Het zijn immers de Filistijnen die de bruid bedreigen en doden, het is de vader die de zus aanbiedt als plaatsvervangende bruid.

Delila bestaat binnen de grenzen van haar ontmoeting met Simson. Van haar worden geen banden buiten het verhaal verteld. Geen woonplaats, geen afkomst, geen volk waar ze bij hoort. Zij is een autonome persoon en handelt ook als zodanig. Zou ze vanwege deze autonome positie niet vatbaar zijn voor dreigementen? Ze wordt niet met geweld gedwongen, maar met geld gewonnen. Zelf speelt ze met macht en geweld in haar SM-spel met Simson. Ze plaagt en daagt uit, maar de werkelijke dreiging gaat uit van de in hinderlaag liggende Filistijnen. Hoewel Simson geen dreiging bespeurt. Hij vreest geen geweld zolang hij het SM-spel meespeelt en zijn geheim niet onthult. Maar de liefde van Simson voor Delila lijkt groter te zijn dan zijn trouw aan God waarvan zijn haardracht de getuigenis vormt. Hij herkent in haar spel niet de werkelijke dreiging, of wil die niet herkennen, en tekent hiermee zijn doodvonnis.

We kunnen concluderen dat de vrouw die verhaaltechnisch de minste informatie meekrijgt (de lezer verneemt

Samson en Delila
Bron: <http://www.columbia.edu/itc/arthist/rosand/AHpics/content/mantegna/images/samson%20&%20delilah,%20LNG,%20late%201490s.jpg>

behalve de naam geen verdere gegevens over haar) het meest wordt ingekleurd door haar daden binnen het verhaal. Haar rol is situationeel bepaald, en niet socio-cultureel vastgelegd. Ze heeft geen duidelijke rol als moeder, bruid of hoer. Ze heeft geen afkomst: ze is hoogstwaarschijnlijk geen Israelitische, en of zij een Filistijnse is wordt niet gezegd. De functie die zij heeft binnen het verhaal is het bespelen van de persoon Simson en daarmee het vinden van zijn zwakke plek. En juist deze vrouw is de grootste bedreiging voor Simson. Zij staat aan de wieg van zijn ondergang. Deze vrouw, die geen dochter van de Israelieten is, die niet tot de Filistijnen behoort. Simson is

voor haar gevallen vanwege haarzelf. Hij heeft zich niets aangetrokken van politieke gevoeligheden noch van zijn speciale relatie met God, en is zijn hart en lust gevolgd. Delila verslaat Simson met zijn eigen middelen, door te spelen met zijn kracht.

Hij is het slachtoffer geworden van zijn eigen, menselijk falen. Dáár gaat het om. En daardoor kan Delila als het minst ingevulde verhaalpersonage de grootste en persoonlijkste rol van alle vrouwen toebedeeld krijgen, die uiteindelijk leidt naar het einde van Simson, de man die van haar hield. Ze heeft - geweld of ongewild - zijn dood in gang gezet. In vele opzichten een moordwif.

Willien van Wieringen (1964) is neerlandica en theologe. Zij is als onderzoeker in opleiding verbonden aan Vrouwen- en Genderstudies van de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht en bereidt een proefschrift voor over de rol van de vrouwen rond Simson. Verder was zij als supervisor betrokken bij de Nieuwe Bijbel Vertaling en is zij voorzitter van de redactie van Interpretatie, Tijdschrift voor Bijbelse Theologie.

Literatuur

- . S. Ackermann, *Warrior, Dancer, Seductress, Queen: Women in Judges and Biblical Israel*. New York, 1998.
- . M. Bal, *Death and Dissymmetry, The Politics of Coherence in the Book of Judges*. Chicago, 1988.
- . Hanna Blok, A.G. van Daalen, K. Deurloo (e.a.), *Geen koning in die dagen, Over het boek Richteren als profetsiche geschiedschrijving*. Baarn, 1982.
- . A. Brenner, (red.), *A Feminist Companion to Judges*. Sheffield, Deel 1 1993; deel 2 1999.
- . A.G. van Daalen, *Simson, Een onderzoek naar de plaats, de opbouw en de functie van het Simsonverhaal in het kader van de Oudtestamentsiche geschiedschrijving*. Assen, 1966.
- . L.R. Klein, *The Triumph of Irony in the Book of Judges*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 68. Sheffield, 1988.
- . W.C.G. van Wieringen, 'Een dochter in de aanbidding (Ri 15.2), De wederwaardigheden van de dochters in het boek Richteren als teken van verval.', J.W. Dyk (red.), *Richteren*. Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities, 19. Maastricht, 2001, pp. 125-138.

Eén grote familie

Oranjenationalisme en de vrouwenbeweging

Reine vrouwen, stoere mannen en de verloren zeden van weleer: het nationalisme is een discours doorspekt met genderverhoudingen en seksualiteit. Aan die verwevenheid ontleent het nationalisme een enorme aantrekkingskracht, zo laat ook de geschiedenis van het Nederlandse Oranjenationalisme zien. Uiteindelijk blijkt de natie één groot gezin, waarin ieder zijn of haar plaats weet - zelfs de vrouwenbeweging.

Het moet een lieflijk gezicht zijn geweest, de 1400 schoolkinderen die in 1898 de enkele dagen eerder gekroonde koningin Wilhelmina toezongen in Den Haag. De tekst die de kleine spruiten ten beste gaven doet heel wat minder onschuldig aan:

“Ons Neerland is een krachtig land,
Al is z'n vorst een Vrouwe;
En wie 't er ooit heeft aangerand,
Die moest het bloedig rouwen.
En 't krachtig Neerland, één van zin,
Staat pal voor Neerlands Koningin:
Wilhelma van Nassauwe!”

De rolverdeling is helder. De natie - in Nederland door een koningin gesymboliseerd, in Duitsland door Germania, in Frankrijk door Marianne - is vrouwelijk en kan aangerand worden. Om dat te voorkomen staat het krachtige, eendrachtige Nederland 'pal' voor de koningin. Het fallische taalgebruik suggereert masculiniteit. Het zijn de actieve, heroïsche mannen die de passieve, vrouwelijke natie zullen beschermen tegen dreigingen van buitenaf.

Oranjemaagdelijn

Juist rond koninklijke feestdagen, zoals Wilhelmina's kroning in 1898, wanneer alle aandacht uitgaat naar monarchie en natie, komt de aard van het Nederlandse nationalisme tot uitdrukking.

Het Oranjenationalistische discours is door en door gegenderficeerd en geseksualiseerd; bovenstaand voorbeeld laat het al zien. Een nadere analyse van een drietal koninklijke hoogtepunten, van de kroning van Wilhelmina in 1898 via het huwelijk tussen Bernhard en Juliana in 1937 tot haar troonsbestijging in 1948, werpt meer licht op die historische verhouding tussen gender en het Nederlandse Oranjenationalisme.

Aan het einde van de negentiende eeuw heerste grote onrust en pessimisme onder de maatschappelijke elite, zo beschrijft historicus Henk te Velde in zijn proefschrift *Gemeenschapszin en plichtsbef*. De liberale heren meenden overal om zich heen een afbrokkelende, polariserende maatschappij te zien, geteisterd door tuchteloosheid en een gebrek aan deugdzzaamheid. Ze grepen naar het nationalisme als medicijn om de nationa-

le eenheid te versterken, en zo wellicht de maatschappelijke onrust, tot uiting gekomen bij het Palingoproer, te doen verstommen. Hoe zuur het ook mag klinken, de dood van de onberekenbare Willem III kwam met het oog op deze toestand als een geschenk uit de hemel. De naderende troonsbestijging van de populaire, jonge koningin Wilhelmina gaf de liberale elite een uitgelezen mogelijkheid om het Nederlandse nationalisme verder te populariseren. In tegenstelling tot haar losbandige vader kon de jonge Wilhelmina uitstekend dienen als een voor bijna alle partijen acceptabele verbeelding van de natie. In de jaren negentig van de negentiende eeuw op kennismakingstournee door het land belichaamden moeder en dochter volgens Wilhelmina-biograaf Cees Fasseur “de nationale traditie en identiteit”. En dat “in een samenleving die door partijstrijd, geloofstrijd, een snelle industrialisatie, stadsuitbreiding en economische ontwikkeling op allerlei gebied in een hoog tempo leek te vervreemden van een verleden dat velen vertrouwd en dierbaar was.” Wilhelmina stond symbool voor het jonge en vruchtbare Nederland dat na alle ellendige, tuchteloze tijden op zou bloeien als een bloem. Bovendien, zo schrijft Maria Grever, kan een vrouw in tijden van sociale onrust uitstekend functioneren als barmhartig moederfiguur die het goed op heeft met de armen. Te Velde voegt daaraan toe dat de mannen die vorm gaven aan het nationalisme graag hun nationale droom projecteerden op een politiek vrijwel machteloze vrouw.

Hoewel aanvankelijk sommigen nog vraagtekens zetten bij een vrouw op zo'n hoge positie, zagen de meeste opiniemakers hier al snel de voordelen van in. Juist een jonge, kuise vrouw als Wilhelmina kon de Nederlandse natie leiden in de zoektocht naar gemeenschapszin en plichtsbef, naar een moreel reveille. Hoe ver de acceptatie van een vrouwelijk staatshoofd in 1898 inmiddels reikte, blijkt uit het commentaar in *De Tijd*.

Het katholieke dagblad mijmerde rond de kroningsfeesten in Amsterdam dat, hoewel men blij zou zijn geweest met “een Koning, in volle mannelijke kracht”, het ook zeer tevreden was nu “het lieflijk schoon van jonkvrouwelijke jeugd, reinheid en bevalligheid zich met de majesteit der Kroon hebben vereenigd”. Het is geen overdrijving om te stellen dat Wilhelmina in 1898, vanuit het oogpunt van de heersende burgerij en haar nationalisme, de juiste persoon op het juiste moment was. De katholieke voorman en priester Schaepman vatte het treffend samen in een gedicht naar aanleiding van de troonsbestijging:

“Doet Gij de Oranjezonne dagen,
In vredelicht en glorieschijn,
Gij, ons Oranjemaagdelijn (...)
U, voor dit volk, in hooger zin:
Zijn jeugd in schooner vorm herboren,
Tot schooner toekomst uitverkoren
In U, zijn jonge Koningin!”

Echte mannen

Het officiële deel van de inhuldiging voltrok zich in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Middelpunt was natuurlijk Wilhelmina, in het wit gekleed. Maria Grever benadrukt het belang van 'whiteness' in Wilhelmina haar

Begroeting van Ere-presidente Prinses Juliana bij de opening van de tentoonstelling
'De Nederlandse vrouw 1898-1948' door de Commissie van Ontvangst. Afkomstig uit het archief
Tentoonstelling 'De Nederlandse vrouw 1898-1948'. Collectie IIAV.

vroege publieke optreden, waarbij christelijke noties hierover samengaan met nationale deugd in het lichaam van de koningin. Met deze suggestie van maagdelijke reinheid nam Wilhelmina afstand van het scandalieuze leven van haar vader. Wit symboliseert reinheid, maagdelijkheid en vruchtbaarheid, precies die nationale waarden waaraan Nederland volgens de toenmalige liberale en conservatieve commentatoren behoefte had. Ook bij de intocht, net als bij haar meeste andere publieke verschijningen, ging Wilhelmina in het wit. Een journalist van het *Algemeen Handelsblad* beschreef hoe “ze nadert als een bruid die ter kerke gaat”.

En net als binnen het gewone huwelijk heerste ook in dit verbond een duidelijke rolverdeling. In de bundel *Gender Ironies of Nationalism* noemt Mayer de voornaamste taak van vrouwen binnen de natie de reproductie, zowel biologisch als symbolisch. Daarbij geldt dat “only pure and modest women can re-produce the pure nation; without purity in biological reproduction the nation clearly cannot survive”. Terwijl vrouwen de natie reproduceren, zorgen de mannen voor haar bescherming. De witte bruid Wilhelmina omringde zich in de Nieuwe Kerk dan ook vooral met militairen; echte mannen die de vrouwelijke natie moesten verdedigen. Prominente aanwezig was bijvoorbeeld ‘koning eenoog’ generaal Van der Heijden, onder wiens leiding duizenden Atjehers vermoord werden. Het ritueel van de inhuldiging bleek buitengewoon aangrijpend te zijn, zo doet de beschrijving in het *Algemeen Handelsblad* vermoeden:

“Ik heb zien schrijden mijn Koningin, hoog en blank haar wijding tegemoet. Haar hoofd was als een lelie in zonneschijn, schitterend droeg ze een vijfmaal gesterden diadeem van edelstenen in het glanzend haar.”

Vrouw aan de spits

Wie denkt dat tenminste de opkomende vrouwenbeweging zich tegen dit patriarchale beschavingsoffensief zou verzetten, komt bedrogen uit. In de pleidooien voor nationale ‘zuiverheid’ liep opvallend genoeg zelfs een aantal vooraanstaande feministische activisten voorop. Zo citeerde het liberale *Algemeen Handelsblad* enkele dagen voor de inhuldiging de feministe Johanna Naber. In een speciaal oranje-nummer van het tijdschrift *Vrouwenarbeid* riep zij Wilhelmina op de Nederlandse vrouwen voor te gaan in de nationale strijd tegen moreel en zedelijk verval:

“(…) indien weder als van ouds een Oranje aan de spits ging in den strijd, niet minder heet en bang dan de kamp, eens met den Spanjaard gevoerd: de worsteling met zooveel, dat onze maatschappij bezoedelt, verontreinigt en het Nederlandsche volk, zoowel hier als in zijn koloniën in stoffelijk en geestelijk opzicht beide, zooveel minder rijk en vruchtbaar maakt dan het zoude kunnen zijn.”

Het idee dat de feministische beweging ten alle tijde de vrouwen aller landen wilde verenigen is dan ook onjuist, meent Maria Grever. De meeste Nederlandse vrouwen trachtten zich te emanciperen binnen de gren-

Interieur St. Jacobskerk Den Haag 1937. Collectie IIAV.

zen van de Nederlandse natiestaat. Blijkbaar miste de krachtige met genderverhoudingen en seksualiteit doorspekte beeldspraak van het nationalisme ook op veel feministen haar uitwerking niet. Hun emancipatiestreven vond plaats binnen de strikte morele kaders van de zogenaamde ‘beschavingsoffensieven’, zoals deze door de heersende burgerij werden gevoerd tegen arbeiders en koloniale. Op een conferentie gewijd aan de publieke moraliteit bespraken de vrouwen volgens Grever “strategies on how to civilise the ‘uncivilised people’ into morally responsible Dutch citizens. Both ‘decent’ men and women should take charge of the implementation of a proper morality in the Dutch kingdom.”

Met name na de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 raakte het streven naar emancipatie nauw verweven met de Nederlandse identiteit en steun voor de monarchie. Naast oprecht nationalisme, hoopten conservatieve feministes als Naber ook dat de koningin, als vrouw op een hoge, verantwoordelijke positie, een voortrekkerrol kon vervullen in de strijd voor emancipatie van de vrouw.

Nederlandse moeders

Dat deze feministische liefdesverklaring aan de monarchie een blijvertje was, lieten de activiteiten van de vrouwenbeweging rond Juliana’s kroning, vijftig jaar later zien. Op het Binnenhof in Den Haag waren de vrouwen gekleed in traditionele klederdrachten. Net als in 1898 organiseerde de vrouwenbeweging een overzichtstentoonstelling. Over de inhoud daarvan en de weg die de feministen waren ingeslagen was zelfs de katholieke *Volkskrant* tevreden. Genoegzaam constateerde de krant dat juist nu vrouwen de mogelijkheid hadden om alle mogelijk beroepen uit te oefenen, “bezint een grote groep vrouwen zich weer opnieuw op haar gezinstak”. “Is het dan geen winst, dat deze grandioze tentoonstelling van wat de vrouw kan en mag

doen, begint met dat wat ze weer het liefste wil doen: dat onvervangbare werk in haar eigen gezin!” In hun eigen gedenkboek sloten de vrouwen zich hierbij aan. Lovend werd over het gezinsleven van de kersverse koningin Juliana geschreven:

“Misschien mag ik wel zeggen, dat zij moeder is in de volle en meest voortreffelijke zin van het woord. Zij is allerminst een vrouw, die door allerlei plichten buitenshuis weggezogen wordt van haar gezin. Zij leeft met haar man en haar kinderen het leven van de echte Nederlandse moeder.”

Met de tweede feministische golf achter de rug is de buitenstaander geneigd deze traditionalistische activiteiten rond de koninklijke viering te wijten aan ideologische zwakte. Deze zou tekenend zijn voor de miserabele toestand waarin de feministische beweging zich in deze tijd bevond. Toch ontplooiden deze vrouwen in de jaren direct na de oorlog opvallend veel activiteiten. Volgens Schwegman en Withuis had de ervaring van de oorlog, waarin vrouwen door de extreme situatie en de afwezigheid van veel in Duitsland tewerkgestelde mannen meer zelfstandigheid verwierven, een versterking van hun bewustzijn als vrouw tweegebracht. Tegelijkertijd was deze identiteit expliciet aan de Nederlandse natie gebonden, aldus Schwegman en Withuis:

“Hier symboliseerden Wilhelmina en haar opvolgster Juliana de gezamenlijkheid van de Nederlandse vrouwen die elkaar gedurende de barre oorlogsjaren over vroegere sociale, religieuze en politieke scheidslijnen heen, hadden leren kennen en waarderen als *Nederlandse vrouwen*.”

Daarmee had de ‘nationalisering’ van de Nederlandse vrouw een versterkt vrouwelijk wij-gevoel tot gevolg, hetgeen een goede basis is voor feminisme. Daar stond tegen-

over dat zij als vrouw van de Nederlandse natie een offer moest brengen voor die gemeenschap, door zonder morren mee te werken aan de wederopbouw en zich te plooiën naar de eisen van het gezin. Het leidde tot de paradoxale situatie dat de al in de jaren dertig breed gedeelde consensus over het traditionele gezin als hoeksteen van de samenleving zich na de oorlog ook uitstreckte tot de feministen, schrijft De Liagre Böhl in een bijdrage aan de bundel *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*.

Beschavingsoffensief

Zo werkte de vrouwenbeweging opnieuw mee aan een nationalistisch beschavings-offensief. Van zo'n offensief was ook sprake rond 1898, zoals we zagen. In 1937, rond het huwelijk van Bernhard en Juliana, werd het publieke debat opnieuw beheerst door een combinatie van conservatief pessimisme en een moreel reveille. Daarin stonden volgens Blom normen en waarden centraal als "gevoel voor orde en gezag, standsbesef, nationaal sentiment, arbeidszin, spaarzaamheid, en een hele reeks morele en fatsoensregels met beheersing, zelfbeheersing bij voorkeur, als gemeenschappelijke noemer." Tegenover al de verloederding werd de monarchie gesteld als moreel ijkpunt, een veilige, nationale rots in de branding waarop de woeste golven van modernisering beukten. Ook na de oorlog meenden de pessimisten een verval in beschaving waar te nemen. Gedurende deze chaotische periode was het gezag van de autoriteiten beperkt. In de roes van de bevrijding wisten jongeren zich tijdelijk uit de beklemmende moraal los te maken. Vooral vrouwen gaven zich, in de ogen van veel Nederlandse mannen, over aan losbandigheid door hun omgang met buitenlandse soldaten. Daarnaast waren veel commentatoren en politici bezorgd over een vermeende, alom aanwezige 'arbeidsschuwheid'. De diverse motieven in dit beschavingsdiscours, schrijft De Liagre Böhl:

"(...) klonterden in het najaar van 1945 samen tot een afgerond, disciplinerend betoog: de zedenverwildering tastte de kracht en waardigheid van de volksgemeenschap aan, reden waarom de buikriem aangetrokken en eendrachtig aan het werk getogen moest worden."

Gezinsband

Het medicijn voor al deze maatschappelijke ziektes was ten alle tijden het harmonieuze, traditionele gezin. Niet alleen op het niveau van de familie, ook de natie als geheel moest voldoen aan die vertrouwde, patriarchale ordening. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de parallel tussen gezin en natie een dominante rol inneemt in de nationalistische symboliek, door alle tijden heen. Zo droomde *De Tijd* in 1898 over een zelfde verhouding tussen vorst en volk "als zich in den boezem van het gezin tusschen ouders en kinderen openbaart". De Oranjefeesten waren voor het Nederlandse volk wat verjaardagen en familiefeesten betekenden voor een gezin, stelde het katholieke dagblad. Ook bij latere monarchistische feestdagen blijkt de gezinsbeeldspraak breed inzetbaar te zijn. In de jaren dertig, gekenmerkt door eco-

nomische crisis en maatschappelijke verdeeldheid, is de band tussen vorst en volk als een huwelijk, schrijft *De Telegraaf*. Immers, "het hechte huwelijk is niet dat zonder strijd en oneenigheid, maar dat waarin men bijeenblijft en staat voor elkander, met rede en hart, na alle beproeving, omdat het goed is, zoals het is." De gezinssymboliek leende zich tevens voor de nationalisering van de ervaring van de oorlog. Baron De Vos van Steenwijk, commissaris der Koningin in de provincie Noord-Holland, stelde in een rede ter gelegenheid van het koninklijk jubileum van Wilhelmina in 1948 dat:

"Evenals in een gezin, waarvan de leden in tijden van voorspoed min of meer gedachteloos naast elkander voortleven, maar in ziekte en tegenspoed de diepere betekenis van de gezinsband gaan beseffen, zo hebben velen in ons Nederlandse volk eerst in de oorlogsjaren leren begrijpen, wat de drager van de kroon ook in een moderne staat nog aan geestelijke waarden voor het volksbestaan vertegenwoordigt."

Temidden van al het moralistische nationalistische gepraat - van de schone zeden tot de stoere mannen en reine vrouwen - is de vergelijking tussen gezin en natie nog wel de meest opvallende en veelvuldigst terugkerende. Dat is ook niet vreemd. De voortdurend gesuggereerde relatie tussen natie en gezin is een wezenlijk onderdeel van de nationalistische succesformule. Volgens Grever ligt in de gezinssymboliek een verklaring voor de aanhoudende populariteit van de monarchie bij het 'gewone volk'. "De voorstelling van een gezin rond de nationale troon (...) appelleerde aan godsdienstige gevoelens en sprak tot de verbeelding op het niveau van het alledaagse leven. De massa wilde de koninklijke familie als een Heilige Familie zien." Het patriarchaat is daarmee ook een soort protonationa-

Wilhelmina in 1898. Bron: Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Groningen, 1992.

le verhouding, zoals Hobsbawm de pre-nationale vormen van collectieve identificatie - taal, religie en etniciteit - noemde, waar het nationalisme op voort kon bouwen en zijn succes aan ontleent.

In de terugkerende vergelijkingen tussen natie en gezin komt de gender-kern van het nationalisme tot uiting. Dezelfde normen voor zedelijkheid die gelden binnen het gezin, stelt een bepaalde elite ook voor het volk als geheel. En net als binnen het gezin dienen onder het volk de verschillende groepen hun plaats te weten en te accepteren. Dat ook grote delen van de vrouwenbeweging zich hierin schikten, laat zien hoe krachtig de combinatie van nationalisme en patriarchaal moralisme is.

Koen Haegens (1980) is politicoloog en journalist. Zijn afstudeerscriptie Hoeders van de natie. Monarchie en nationalisme in Nederland is een onderzoek naar de rol van het koningshuis bij de constructie van de Nederlandse natie.

Literatuur

- J.H.C. Blom, *Burgerlijk en Beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1996.
- C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*. Amsterdam, 1998.
- H. Galesloot en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam, 1987.
- M. Grever, 'Koningin Wilhelmina en het feminisme of de ogenschijnlijke onverenigbaarheid van karakters', *Tijdschrift voor genderstudies* 2 (1999) pp. 4-19.
- M. Grever, 'Moral Purity and Whiteness. Feminist Visions of the Nation at the Dutch Women's Exhibition in 1898', *Thamyris. Mythmaking from past to present*, Vol. 7, nr. 1/2 (2000) pp. 225-247.
- M. Grever, 'Van landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, Gender en Nederland', *Historisch tijdschrift Groniek*, 158/159 (2002) pp. 131-150.
- E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge, 1992.
- T. Mayer (red.), *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the Nation*. Londen, 2000.
- M. Schwegman en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', G. Duby en M. Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw*. Amsterdam, 1993, pp. 557-583.
- H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Groningen, 1992.

De taal van het hart

Het succes van de streekroman

De streekroman is zeer populair bij een voornamelijk vrouwelijk leespubliek. Hoewel het genre nauwelijks is onderzocht, wordt het leesplezier algemeen verklaard uit een mechanisme van weerspiegeling en bevestiging: de lezeressen zouden even conservatief, oppervlakkig en eenvoudig zijn als de personages in hun favoriete romans. Onderzoek naar het succes van de streekroman levert een ander beeld op.

Wie in Nederland een Openbare Bibliotheek binnenloopt, ziet dat de boekenkasten voor een belangrijk deel met streekromans zijn gevuld. Het genre, herkenbaar aan het gekleurde omslag met een tekening van een jonge, blozende boerin voor een rustieke hoeve, is zeer geliefd bij het leespubliek. De gebonden uitgaven van Henny Thijssing-Boer, Gerda van Wageningen en Annie Oosterbroek-Dutschun worden door bibliotheekbezoekers veel vaker mee naar huis genomen dan andere romans. De boeken, traditioneel op de markt gebracht door uitgeverijen als Gottmer, Zomer & Keuning, Kok en Callenbach, worden gedrukt in oplagen waar veel literaire auteurs alleen maar van kunnen dromen. Van Henny Thijssing-Boer, 'koningin van de streekroman' zijn tussen de vijf en zes miljoen boeken over de toonbank gegaan. Marktlieder Kok ten Have verkoopt op dit moment jaarlijks 500.000 streekromans in Nederland en Vlaanderen.

Een zoektocht op het internet leert dat streekromans weliswaar veel worden gelezen en geschreven, maar dat er nauwelijks serieus onderzoek naar de boeken is gedaan. Wie iets over streekromans wil weten is aangewezen op recensies en boekbesprekingen in kranten en dagbladen. Ondanks hun succes bij het leespubliek, komen streekromans er in deze kritieken gewoonlijk slecht vanaf. De boeken worden steevast beschreven als ouderwets, moraliserend en oppervlakkig. Ze zouden de echte problemen op het platteland (het mestoverschot, de varkenspest) verhullen en valse sentimenten aankweken. Ook wordt met afkeuring op de eenvoudige verhaallijn gewezen en op het, in de ogen van de recensenten, sentimentele *happy end*.

Hoewel in streekromans uiteenlopende onderwerpen aan de orde komen, variërend van een net meisje dat het slachtoffer wordt van een *loverboy* tot medicijn- en gokverslaving, hebben de boeken inderdaad vaak een vergelijkbare plot. In grote lijnen gaat dat zo: een rijke boerendochter wordt verliefd

op een arme arbeidersknecht (andersom kan ook). Een van de ouders is op de verbintenis tegen en maakt het jonge stel het leven zuur. Er worden velerlei beproevingen doorstaan en misverstanden uit de weg geruimd, maar leed loutert en uiteindelijk overwint de liefde. Het boek eindigt met een scène waarin de geliefden elkaar eeuwige trouw beloven, of waarin het prille geluk wordt bekroond in de vorm van de geboorte van een 'stamhouder'. Er zijn natuurlijk talloze variaties mogelijk, maar het valt niet te ontkennen dat streekromans een vaste opbouw en thematiek hebben. Er wordt in deze boeken een overzichtelijke wereld geschetst waarin het kwaad wordt gestraft, de deugd beloond, boontje om zijn loontje komt en ware liefde alles overwint.

Maatschappelijke afkeuring

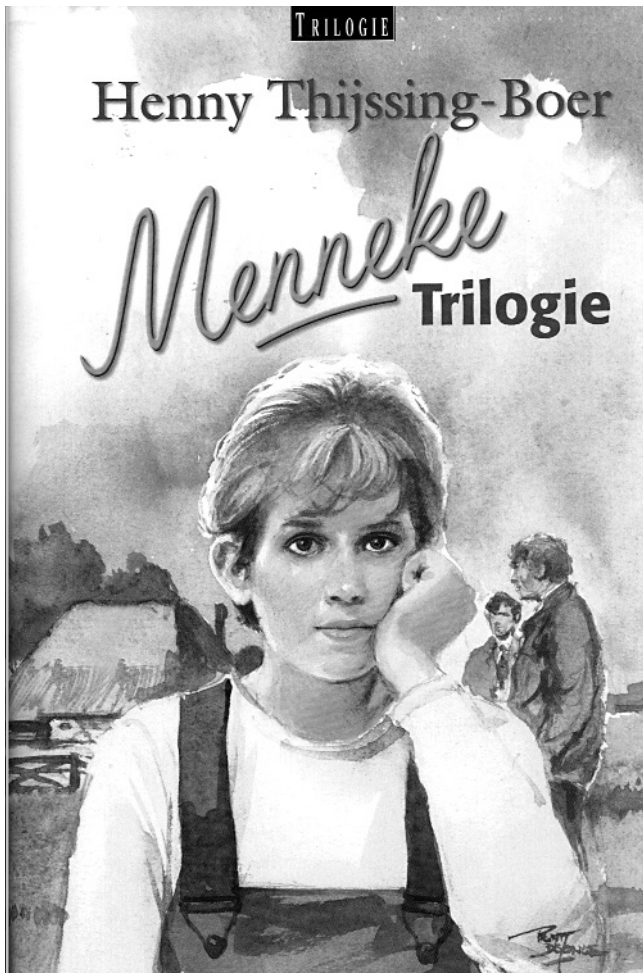
Het negatieve oordeel van de recensenten beperkt zich echter niet tot de inhoud van de romans, maar heeft ook betrekking op de auteurs en de lezers van het genre. Het leespubliek van streekromans bestaat voor tachtig procent uit vrouwen. Tweederde van deze lezers is ouder dan vijftig jaar en een vierde is zelfs de zeventig gepasseerd. Er wordt door de boekbesprekers direct of indirect een verband gelegd tussen de trivialiteit van de romans en het feit dat ze vooral worden geschreven en gelezen door vrouwen. Zo wordt het ouderwetse, kleinschalige, 'huiselijke' van de streekromanwereld, het gebrek aan engagement, verklaard uit het geslacht van de auteurs. Een literaire auteur beschrijft de samenhang tussen menselijke relaties en grotere maatschappelijke stromingen, schrijft een recensent, maar in streekromans is deze samenhang losgelaten. Dat komt omdat de auteurs van deze boeken voornamelijk vrouwen zijn, zij zijn volgens Wim Zaal: "de hoedsters van een meer traditionele, haast huiselijke vorm en wereldvisie". Het schrijven van de romans wordt vaak op neerbuigende wijze vergeleken met vervaardigen van een handwerkje. Zo luidt een

paginagrote kop van een artikel over deze auteurs in het *Algemeen Dagblad* van 21 mei 1992: 'Romans haken met de breipen'. Een ander voorbeeld uit het *Nieuwsblad van het Noorden*, in 1982: 'Henny Thijssing-Boer schrijft, zoals een ander breit of naait'. Er wordt bij herhaling op gewezen dat 'de dames van de streekroman' in de vrije uurtjes tussen het huishouden door, de ene na de andere roman produceren. Deze enorme productie (Henny Thijssing-Boer heeft inmiddels 86 romans geschreven) wordt daarbij opgevat als een teken van de lage kwaliteit van de romans.

De lezers van het genre komen er niet veel beter af. Gewoonlijk wordt aangenomen dat de romans worden gelezen door huisvrouwen met een lage opleiding die hun eigen, protestants-christelijk wereldbeeld in de boeken willen herkennen. Er wordt op neerbuigende toon over hen geschreven. Zo zouden ze zich willen verliezen in een sentimentele liefdesgeschiedenis of uit nostalgische willen wegdromen bij verhalen over het ouderwetse dorps- en plattelandleven, gesitueerd in een tijd dat de bloemkool nog een kwartje kostte, het kachelkje gezellig snorde en het 's winters bitter, bitter koud was. De sterk versimpelde, schematische verhaalwereld met zijn vaste normen en waarden, zou een getrouwe afspiegeling zijn van het wereldbeeld van de lezer. De recensenten beschouwen, met andere woorden, niet alleen de romans als triviaal, maar evenzeer de vrouwelijke liefhebbers van het genre.

Deze maatschappelijke afkeuring is, voor zover het 'vrouwengenres' betreft, een algemeen verschijnsel. De literatuurcritica Krentz, die dit verschijnsel beschrijft, is van mening dat romantische literatuur voor vrouwen door de samenleving wordt veroordeeld als 'trash' en de lezers als 'unintelligent, uneducated, unsophisticated, or neurotic'. De lectuur van meer 'mannelijk' geassocieerde triviale literatuur, zoals Science Fiction of de Western, komt de lezers niet op maatschappelijke minachting te staan. Zo zouden de liefhebbers van Ian Flemings *James Bond* in geheimagent 007 diepe, algemeen menselijke dilemma's herkennen. Dat Bond er schematische, ongenueanceerde opvattingen over goed en kwaad op nahoudt, betekent in de ogen van de critici niet dat de mannelijke lezers van de boeken dat ook doen. Van de vrouwelijke lezers van streekromans wordt daarentegen door de recensenten aangenomen dat ze net zo zwart-wit denken als de personages in de boeken. De critici zijn algemeen van mening dat onderzoek naar de wijze waarop de boeken worden gelezen en gewaar-

Cover van Henny Thijssing-Boers trilogie *Menneke*.

deerd in feite overbodig is: dat de romans de opvattingen van hun lezers weerspiegelen is, in hun ogen, 'moeilijk betwistbaar' en het valt dan ook te verwachten dat een onderzoek hiernaar 'geen opzienbarende resultaten' zal opleveren. Deze voorstelling van zaken houdt het triviale imago van de streekromanlezeres in stand en ontmoedigt kritisch onderzoek naar de juistheid ervan.

Het succes van de streekroman

Deze gangbare opvattingen ten spijt, blijkt onderzoek naar de achtergronden van het leesplezier echter weldegelijk verrassende resultaten op te leveren. Dit blijkt uit een enquête gehouden onder 250 leden van de Plattelandsvrouwen, verspreid over verschillende afdelingen in de provincies Groningen en Drenthe. Deze groep respondenten, met de kenmerken van de doelgroep van de streekroman, beantwoordde een uitgebreide vragenlijst. Deze lijst bevatte vragen over streekromans in het algemeen en tevens vragen over een specifieke, zeer populaire streekroman die door alle respondenten was gelezen, *Verzwegen Verleden* (1988) van Henny Thijssing-Boer. Deze roman kan worden opgevat als representatief voor de, immers allemaal volgens hetzelfde recept geschre-

ven, veelgelezen hedendaagse streekroman.

Als eerste werd de veelgehoorde opvatting onderzocht dat streekromanlezers zich willen verliezen in een sentimenteel liefdesverhaal met een *happy end*. In het algemeen kunnen streekromans, op grond van hun plotstructuur, inderdaad worden opgevat als liefdesgeschiedenissen: de held, bij aanvang van het verhaal alleen, is aan het slot verenigd met zijn geliefde. In traditionele analyses van plotstructuren hangen mobiliteit en subjectiviteit direct met elkaar samen. Het personage dat het meest in beweging is en dat handelend optreedt, komt automatisch naar voren als de held van het verhaal.

Omdat alle aandacht naar dit actieve, mobiele personage uitgaat, verschuiven de personages in de objectposities naar de achtergrond. Zij vertegenwoordigen slechts een tussendoel, een halteplaats of een rustpunt in het verhaal van de held.

Literatuurwetenschapper Lotman definieert deze niet-mobiele personages als functie van de ruimte waarvan ze deel uitmaken. In de praktijk is deze rol vaak weggelegd voor de vrouwelijke personages. Zo is Lotman van mening dat de narratieve structuur van een verhaal in zijn meest fundamentele vorm gebaseerd is op twee functies: "*entry into a closed space, and emergence from it*". Deze ruimte kan worden ingevuld als "*'a cave', 'the grave', 'a house', 'woman'*" en toetreding tot deze 'ruimtes' als "*'death', 'conception', 'return home'*" enzovoorts. Lotman voegt er aan toe dat "*all these acts are thought of as mutually identical*". Ten opzichte van de actieve, zich ontwikkelende, mannelijke held zijn de personages in de objectposities passieve exponenten van een bepaalde ruimte of plaats.

De subjectiviteitsopvatting van theoretici als Lotman heeft voor de interpretatie van streekromans een specifiek effect. Wie een streekroman leest met uitsluitend oog voor activiteit leest een liefdesverhaal: 'boer zoekt vrouw' of: 'hoe hij haar uiteindelijk toch krijgt'. Een analyse van de focalisatie (bij welk personage ligt het perspectief? Met wie

kijkt, denkt en voelt de lezer mee?) maakt echter een ander verhaal zichtbaar.

Zo is in *Verzwegen Verleden* het moederpersonage, samen met het kleine, scheve huisje waar zij woont, een object in het verhaal van de held. Omdat zij haar huisje nauwelijks verlaat en niet mobiel is, komt de moeder niet naar voren als subject of held van het verhaal. 'Moeder' en 'huis' zijn nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Toch is het voornamelijk haar visie op de gebeurtenissen die, door de manier waarop het verhaal wordt verteld en gefocaliseerd, naar voren wordt geschoven. De lezer wordt uitgenodigd om haar interpretatie van de gebeurtenissen te delen.

Verzwegen verleden bevat daarmee een dubbelperspectief. De lezer wordt in de gelegenheid gesteld om mee te leven met de held van het liefdesverhaal, maar wordt tevens uitgenodigd de visie van het moederpersonage op de geschiedenis te delen. Dit maakt het moeilijk om het verhaal uitsluitend als liefdesgeschiedenis te lezen. De roman bevat tevens een relaas dat de betrekkingen tussen moeder en kind behandelt.

Uit de enquête blijkt dat inderdaad slechts 10,3 procent van de lezers uitsluitend met de held van de liefdesgeschiedenis in *Verzwegen Verleden* heeft meegeleefd. Een ruime meerderheid van de respondenten (84,3 procent) blijkt het verhaal tevens als ouderkindverhaal te hebben gelezen. Deze uitkomst geldt niet alleen voor *Verzwegen Verleden*. Voor streekromans in het algemeen bedraagt de gemiddelde waardering voor het ouderkindverhaal 4,0 op een schaal van 1 tot 5, terwijl de gemiddelde waardering voor de liefdesgeschiedenis 3,4 is. Romantische thema's spelen in het algemeen voor de lezers dus niet de belangrijkste rol.

De aantrekkingskracht van streekromans wordt ook wel verklaard uit de gedachte dat lezers hun eigen wereldbeeld in de boeken bevestigd zien. Om dit te testen werd een aantal opvattingen van het moederpersonage uit *Verzwegen Verleden* aan de lezers voorgelegd. Het gaat hier om opvattingen die representatief zijn voor de streekromanmoraal in het algemeen, zoals bijvoorbeeld: een mens mag het leven niet in eigen hand nemen. De meeste respondenten zien hun normen en waarden niet in deze opvattingen weerspiegeld. Van de lezers die het meest met het moederpersonage hebben meegeleefd (44,1 procent) geeft bovendien 71,7 procent aan dat ze niets van haar hebben geleerd dat voor hun eigen leven van belang is. Het leesplezier lijkt dus niet te kunnen worden verklaard uit een mechanisme van weerspiegeling en bevestiging.

Moeders

De verhalen van de streekromanhelden kenmerken zich door een opvallende

machteloosheid, eenzaamheid en verblinding. Zonder hulp van buitenaf slagen zij er niet in om hun doelen te bereiken. De hulpeloosheid van de hoofdpersonen wordt ook wel genoemd als verklaring voor de populariteit van de boeken. De vrouwelijke lezers zouden hun eigen machteloosheid in de protagonisten weerspiegeld zien. De streekromanfantasie stelt de lezer echter, door middel van de focalisatie, ook in staat om zich te identificeren met het personage dat 'alles goedmaakt' en dat de eenzaamheid en het verlangen opheft: het moederpersonage. Het moederpersonage speelt in deze romans een sleutelrol die tot nu toe echter onopgemerkt is gebleven. De streekromanmoeder doet in alwetendheid nauwelijks onder voor de, in het genre zo belangrijke, alomtegenwoordige verteller. Net als de verteller heeft zij inzicht in de beweegredenen van de andere personages en beschikt over kennis die voor 'gewone' personages verborgen is. Ze doorziet iedereen en kan in alle harten en hoofden kijken. Ze beschikt over een onfeilbare vrouwelijke intuïtie. Bovendien voorziet zij de gebeurtenissen voor de lezer van een betrouwbaar moreel interpretatiekader.

De machteloosheid van de hoofdpersoon komt daarmee in een ander licht te staan. Deze onmacht is geen weerspiegeling van gevoelens van hulpeloosheid bij de lezer, maar moet worden gezien in samenhang met de narratief sterke positie van het moederpersonage. De focalisatie nodigt de lezer uit zich afwisselend in beide perspectieven (macht en machteloosheid) in te leven. De lezer van streekromans kan gevoelens van verlatenheid en hulpeloosheid oplossen door zich te vereenzelvigen met de allesvergevende, liefhebbende moeder die ervoor zorgt dat alles goedkomt. De meestgelezen streekromans nodigen hun lezers uit om zich zowel met de hulpeloze held als met het machtige moederpersonage te identificeren. Waarom dit prettig is voor de lezer kan het beste worden verduide-

lijkt door een vergelijking met een ander populair vrouwengenre: de boeketreeks. In dit genre wordt de eenzaamheid van de heldin uiteindelijk weggenomen door held, maar de focalisatiesituatie maakt het moeilijk voor de lezer om zich met hem te identificeren. Het perspectief ligt niet bij hem, maar bij de heldin. De lezer kan meeleven met degene die gered moet worden, maar niet met de redder. Streekromans bieden hun lezers, wat dit betreft, meer mogelijkheden.

Verbeeldingstekort

Tegen de achtergrond van het door Kaplan, Hirsch, en anderen beschreven 'verbeeldingstekort' rond de figuur van de moeder, is dit een opmerkelijke uitkomst. De moeder wordt in onze cultuur nauwelijks gerepresenteerd als handelend, denkend en sprekend subject. Gewoonlijk speelt zij slechts een rol in het verhaal van haar kind(eren),

hetzij als object van verlangen (als representant van het verloren paradijs van de kindertijd) hetzij als hindernis in hun ontwikkeling. Streekromans appelleren aan een verlangen naar verbondenheid, emotionele vervulling en (nest)warmte. Aan dit verlangen wordt invulling gegeven door middel van beelden die de moeder, in afwijking van wat in onze cultuur gebruikelijk is, voorstellen als gezaghebbend en volkomen. Dat het verhaal grotendeels door de moeder wordt verteld, overdacht en geïnterpreteerd maakt haar in narratief en visueel opzicht tot het belangrijkste personage in veel van deze boeken. Streekromans geven hun lezers de mogelijkheid om de moeder niet alleen op te vatten als object van verlangen, maar tevens als denkend en sprekend subject van het verhaal. Het genoegzaam waarmee streekromans worden gelezen kan tegen deze achtergrond vollediger worden begrepen.

Annemarie van Buuren promoveerde op 13 januari 2004 op een onderzoek naar het succes van de streekroman: De taal van het hart. Retorica en receptie van de hedendaagse streekroman.

Literatuur

- . A. van Buuren, *De taal van het hart. Retorica en receptie van de hedendaagse streekroman*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (2004).
- . J.G. Cawalti, *Adventure, Mystery and Romance. Formula Stories as Art and Popular Culture*. Chicago, 1976.
- . K. Fens, 'Er is ook een leesboek waarover zelden of nooit iets te lezen valt', in: *De Volkskrant* (19-9-1972).
- . M. Hirsch, *The Mother/Daughter Plot. Narrative, Psychoanalysis, Feminism*. Bloomington / Indianapolis, 1989.
- . A.E. Kaplan, *Motherhood and Representation. The Mother in Popular Culture and Melodrama*. London / New York, 1992.
- . A. Krentz, *Dangerous Men and Adventurous Women: Romance Writers on the Appeal of the Romance*. Philadelphia, 1992.
- . J. Lotman, 'The Origin of Plot in the Light of Typologie', in: *Poetics Today* 1 (1979) pp.161-184.
- . H. Thijssing-Boer, *Verzweggen verleden*. Haarlem, 1988.
- . E.Veenstra, 'De lezer aan de leiband. Anatomie van de streekroman', in: *De Haagse Post* (8-6-1974).
- . W. Zaal, 'De dames van de streekroman', in: *Elseviers Magazine* (17-4-1979).

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van *ten hoogste* tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur
- * drie illustraties met onderschriften én bronvermelding; digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tif-bestand en gescanned op minimaal 300 dpi

- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2600 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1600 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * Per e-mail sturen naar het redactieadres: Mariken Schuur, m.l.schuur@rug.nl of marikenschuur@hotmail.com

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 mei

De Openbaar Koopvrouw

De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen in de Republiek

Hollandse vrouwen stonden in de vroegmoderne tijd bekend om hun zelfstandige optreden in de handel. Zelfs getrouwde vrouwen zouden in deze sector hun mannetje hebben gestaan. Hoewel zij na hun huwelijk juridisch handelingsonbekwaam waren, werd hen door een uitzonderingsregel de mogelijkheid gegeven actief te zijn als handelsvrouw. Over deze uitzonderingsregel, die ook wel de regel van de 'Openbaar Koopvrouw' genoemd wordt, is tot op heden weinig bekend. In dit artikel zal ik een antwoord geven op de vraag wat deze speciale status voor gehuwde handelsvrouwen precies inhield.

In de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden waren gehuwde vrouwen handelingsonbekwaam. Dit betekende dat zij niet zelfstandig contracten mochten sluiten, niet hun eigen goed mochten beheren en dat ze niet zelfstandig voor de rechtbank konden verschijnen. In al deze gevallen moesten zij zich door hun echtgenoot laten vertegenwoordigen. Nu bestond er een uitzonderingsregel die deze groep vrouwen in ieder geval meer economische speelruimte gaf, en wel de regel van de 'Openbaar Koopvrouw'. De 'Openbaar Koopvrouw'-regel wordt veel aangehaald in literatuur over de economische positie van vrouwen in de Republiek. De gedachte is vaak dat dankzij het bestaan van deze uitzonderingsregel Hollandse vrouwen een opmerkelijk grote bijdrage aan de handel geleverd zouden hebben. Tot op heden is echter onduidelijk gebleven wat deze juridisch status precies inhield; voor wie de regel precies bestemd was, of de regel in de loop der eeuwen veranderingen doormaakte en of deze speciale status in de gehele Noordelijke Nederlanden gold.

De praktische uitwerking van de status is tot op heden eveneens onderbelicht gebleven. Historici verwijzen vaak naar de grote invloed die de echtgenoot had op het in werking stellen van deze uitzonderingspositie. Een vrouw zou alleen met toestemming van haar echtgenoot van de regel gebruik hebben kunnen maken en haar man zou de juridische verworvenheden verbonden aan deze status ook weer in hebben kunnen trekken door met een 'expliciet' veto van zich te laten horen. Dergelijke weergaven van de status zijn voornamelijk gebaseerd op de werken van contemporaine rechtsgeleerden als Hugo de Groot (1583-1645) en Simon van Leeuwen (ca. 1627-1685), die zich op hun beurt weer baseerden op diverse stedelijke keuren. Aanwijzingen voor een dergelijke gang van zaken zijn tot op heden in andere bronnen echter niet gevonden. In dit artikel zal ik op basis van de stedelijke keuren bovenstaande onduidelijkheden proberen op te lossen.

De Openbaar Koopvrouw

De uitzonderingsregel voor gehuwde handelsvrouwen duikt in de Noordelijke Nederlanden voor het eerst op in de eerste helft van de dertiende eeuw. De middeleeuwse stadsrechten van de Hollandse steden Monnikendam, Haarlem, Alkmaar en Delft stellen dat gehuwde vrouwen die zich bezighouden met brouwen, bakken, én de verkoop van wollen en linnen lakens en garen, zonder ingrijpen van hun echtgenoot schulden mogen maken met betrekking tot hun handel. De schulden die deze vrouwelijke ondernemers mogen aangaan zijn echter wel beperkt en betreffen telkens één eenheidsmaat (één broute biers, één bakte broods of één steen garen) van het door hen verhandelde product. Andere gehuwde vrouwen mogen slechts ten behoeve van het huishouden een schuld aangaan met een maximum van 4 penningen.

De vroegste vermeldingen van het Openbaar Koopvrouwschap vinden we dus in de stadsrechten van Hollandse steden, maar in latere eeuwen is de vermelding van de uitzonderingspositie voor gehuwde koopvrouwen ook terug te vinden buiten de provincie Holland, onder andere in 's-Hertogenbosch (1330), Zutphen (1356), Friesland (1524), en Culemborg (1746). Het is aannemelijk dat dit recht voor gehuwde zakenvrouwen niet alleen in bovengenoemde plaatsen bestaan heeft, de vrijwel identieke formulering van de diverse keuren wijst erop dat men de formuleringen van elkaar heeft overgenomen op het moment dat de stedelijke rechtsregels werden opgetekend. Het feit dat de uitzonderingspositie als eerst in Hollandse steden opduikt heeft wellicht vooral te maken met het feit dat de stadsrechten daar eerder zijn opgesteld. Bovendien kenden niet alleen de Noordelijke Nederlanden een dergelijke juridische status voor gehuwde koopvrouwen: vergelijkbare uitzonderingsregels kwamen voor in andere West-Europese landen als de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en Frankrijk.

De aparte juridische status voor zelfstandig

opererende gehuwde zakenvrouwen was dus niet typisch voor de provincie Holland, noch voor de Republiek. Wél vond er in de Noordelijke Nederlanden een ontwikkeling plaats die niet direct in andere West-Europese landen te traceren valt. In 1620 merkt Hugo de Groot in zijn *Inleidinge tot de Hollandse rechtsgeleerdheid* op, dat vanwege de groei van "de neeringen ende rijkdommen der landen" de uitzonderingspositie voor gehuwde koopvrouwen is uitgebreid. Volgens De Groot mag op dat moment, "een gehuwde vrouw, doende openbare neeringe ofte koopmanschap, wel (...) handelen in alle zaken de zelve neeringe ofte koopmanschap betreffende, ende diengoederen van de neeringe vervremden en belaste". Dit betekent dat in de zeventiende eeuw de speciale juridische status van de Openbaar Koopvrouw en de bijbehorende bevoegdheden niet meer alleen van toepassing waren op gehuwde vrouwen werkzaam in een beperkt aantal beroepen, zoals voorheen het geval was.

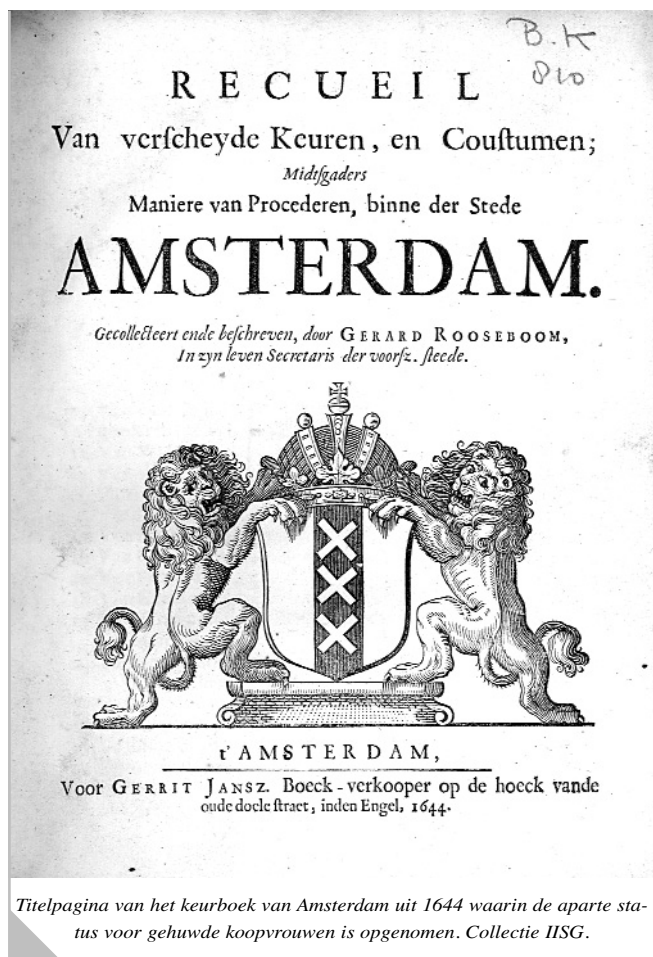
Deze uitbreiding van de juridische status dateert in ieder geval uit de zestiende eeuw. In 1542 verschijnt in de Friese keuren een algemenere beschrijving van de uitzonderingsregel. In Friesland geldt vanaf dat moment dat *alle* gehuwde vrouwen die in het openbaar handel drijven daartoe handelingsbekwaam geacht worden. De algemene formulering zoals in de Friese keuren van het midden van de zestiende eeuw gesteld, "openbare neeringe ende coopmanschappen", zonder enige specificatie van beroepen, zien we later in vrijwel alle costumen en keuren terug en wordt tevens overgenomen door Hugo de Groot in de eerder aangehaalde passage.

Naast de uitbreiding van de toepassing van de status op handelsvrouwen in het algemeen, in plaats van slechts op een handvol beroepen, betekende het voor de betrokken vrouwen een verruiming van de reeds bestaande mogelijkheden. Zoals eerder al is aangegeven, mochten in de middeleeuwen de vrouwen die konden profiteren van het Openbaar Koopvrouwschap alleen beperkte schulden aangaan. Vanaf het midden van de zestiende eeuw werden er daarentegen geen beperkingen meer gesteld aan de grootte van het bedrag waarmee zij zich aan een ander konden verbinden. Niet alleen werd de regel toepasbaar op vrouwen in meer verschillende beroepen, ook kregen de handeldrijvende gehuwde vrouwen met de verruiming meer financiële armslag.

Dagelijkse praktijk

Naast de vraag op welke vrouwen de uitzonderingsregel van toepassing was, is er ook weinig bekend over de gevolgen van de regel voor de dagelijkse praktijk. Een onduidelijk aspect aan de juridische status is de verwerving. Kortom, hoe werd een vrouw Openbaar Koopvrouw?

Tot op heden gingen veel historici ervan uit dat de rol van de echtgenoot cruciaal was in

Titelpagina van het keurboek van Amsterdam uit 1644 waarin de aparte status voor gehuwde koopvrouwen is opgenomen. Collectie IISG.

het bemachtigen van de speciale juridische status voor getrouwde koopvrouwen. Volgens velen zou de man niet alleen (impliciet) toestemming hebben moeten geven voor het optreden van zijn vrouw als Openbaar Koopvrouw, maar zou hij haar bevoegdheden als zodanig ook weer hebben kunnen intrekken door het uitspreken van een (expliciet) veto. Er wordt zelfs gesuggereerd dat zowel de toestemming als het verbod door de rechtbank bekrachtigd moesten worden. Opmerkelijk is dat in bronnen uit de vroegmoderne tijd weinig aanwijzingen te vinden zijn dat dit werkelijk het geval was. Er zijn geen notariële akten, noch rechtbankverslagen bekend waarin vrouwen het Openbaar Koopvrouwschap wordt gegeven of juist afgenomen. Slechts een enkele keer, in Den Bosch in 1607 en in Amsterdam in 1644, is een verwijzing naar de beslissende rol van de man ook daadwerkelijk terug te vinden in de stedelijke regelgeving die betrekking heeft op deze uitzonderingspositie. In deze specifieke gevallen wordt bepaald dat de echtgenoot op de hoogte moet zijn én toestemming moet geven voor de afzonderlijke handelsactiviteiten van zijn vrouw. In alle andere keuren die onderzocht zijn, komt een dergelijke voorwaarde niet voor.

In het vormen van ideeën omtrent de rol van de echtgenoot in de verwerving van de status van Openbaar Koopvrouw hebben historici zich in het verleden gebaseerd op rechtshistorische werken en contemporaine juridische verhandelingen. De hierboven beschreven misvattingen zijn waarschijnlijk te wijten aan de lastige interpretatie van deze wer-

vijftiende-eeuwse Rechtsboek van Den Briel een verwijzing te vinden naar de mogelijkheid die een echtgenoot had om zijn vrouw "voirt gherecht ende tsependom" een halt toe te roepen, maar in latere keurboeken wordt deze voorwaarde niet herhaald. Dit betekent overigens niet dat mannen de zaken van hun echtgenotes in de vroegmoderne tijd niet meer door middel van een rechtszaak konden stoppen. Het gebrek aan bewijs uit de praktijk lijkt er echter op te wijzen dat bij uitspreken van een verbod, evenals bij het verlenen van toestemming, niet een officiële weg werd bewandeld, maar dat dit in huiselijke kring werd beslecht.

Gehuwde vrouwen die een eigen zaak wilden beginnen, zullen zich dus niet naar een notaris of rechtbank hebben begeven om zich 'Openbaar Koopvrouw' te laten verklaren. Op het moment dat zij zelfstandig én in het openbaar een onderneming begonnen, konden zij zich beroepen op de uitzonderingspositie. Hierbij moeten we ons ook realiseren dat de rechtspositie van de Openbaar Koopvrouw is vastgelegd in de stedelijke regelgeving als een uitzondering op de normale rechtspositie van gehuwde vrouwen. Het was een vorm van gewoonterecht die in de stedelijke keuren werd vastgelegd, waar pas aanspraak op gemaakt werd als zich problemen voordeden. Zo vond in 1630 het Amsterdamse gerecht het nodig om zich te beroepen op deze specifieke rechtsregels op het moment dat een vrouw zich probeerde te onttrekken aan de betaling van een lading koren. Het gerecht oordeelde echter dat omdat de vrouw "een koopwif" was, de vrouw noch haar man het

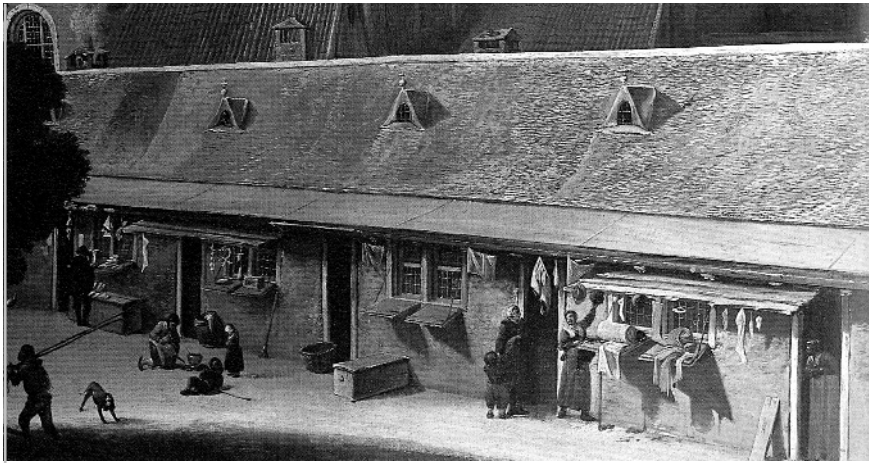

Op de Amsterdamse vismarkt werkten veel Openbaar Koopvrouwen: gehuwde vrouwen van wie de echtgenoten een ander beroep hadden. Claes Jansz Visscher, Amsterdam 1611.

recht had de transactie ongedaan te maken en dat in ieder geval één van hen verplicht was het openstaande bedrag te betalen. De Bossche schepenen raadpleegden de specifieke keur toen zij het verzoek van soldatenvrouwen kregen om toegelaten te worden tot het kramersgilde. Zij oordeelden dat ze het verzoek niet konden weigeren omdat gehuwde vrouwen volgens de keur immers afzonderlijk van hun echtgenoten handel mochten drijven.

Het voorbeeld van de Amsterdamse handelaarster in koren geeft een impressie van de praktische implicaties voor vrouwen die Openbaar Koopvrouw waren. Maar wat betekende het nu precies om als gehuwde vrouw aanspraak te maken op de mogelijkheden die het Openbaar Koopvrouwschap bood? Allereerst maakte het bestaan van de uitzonderingsregel het gehuwde vrouwen natuurlijk mogelijk een eigen handel of bedrijf op te zetten. Als Openbaar Koopvrouw verwierf een gehuwde vrouw de handelingsbekwaamheid die haar normaal gesproken ontbrak. Zonder deze uitzonderingsregel was het voor deze vrouwen niet mogelijk om buiten vertegenwoordiging van hun man contracten te sluiten en konden zij ook niet een eigen vermogen beheren. Dat wil overigens niet zeggen dat gehuwde vrouwen zonder het Openbaar Koopvrouwschap zich niet in de handel konden begeven; meewerken in het bedrijf van de echtgenoot kon immers ook. Alleen in Friesland was de uitzonderingsregel van toepassing op vrouwen die meewerkten in het bedrijf van hun man, in alle andere gevallen waren 'Openbaar Koopvrouwen' gehuwde vrouwen met een eigen zaak en vielen de meewerkende echtgenotes buiten beschouwing.

We moeten ons wel realiseren dat de handelingsbekwaamheden slechts de koopmanschap van een Openbaar Koopvrouw betrof. Deze vrouwen waren dus niet volledig handelingsbekwaam, zoals het geval van de handelsvrouw Harmpjes Barends illustreert. In 1717 toog Harmpjes naar het Enkhuizer gerecht. De echtgenoot van Harmpjes voer op zee en in zijn afwezigheid had ze een huis gekocht. Tot haar verbazing was het haar niet toegestaan de zaken af te handelen. Hiervoor had ze speciale toestemming van het gerecht nodig: het kopen van een huis had namelijk niets met haar koopmanschap te maken. Het feit dat Harmpjes zelf hier

Kleine winkeltjes werden vaak gedreven door gehuwde vrouwen. Cornelis Dekker, detail. Frans Halsmuseum Haarlem. Bron: G.F. van der Ree-Scholten, Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995.

ook niet van op de hoogte was, maakt nog eens duidelijk dat de status vooral een papieren regel was, die pas werd toegepast in het geval van problemen of overduidelijke overschrijdingen van de grenzen aan de status.

Een tweede belangrijke implicatie van het Openbaar Koopvrouwschap was de toename in verantwoordelijkheden. Als Openbaar Koopvrouw was een vrouw volledig verantwoordelijk voor de schulden die ze maakte. Bovendien verbond ze niet alleen zichzelf, maar tevens haar echtgenoot wanneer ze contracten afsloot. Haar man kon de contracten die ze aanging dus ook niet meer ongedaan maken.

Deze extra verantwoordelijkheid betrof eveneens de financiële situatie van het gezin. Normaal konden weduwen na de dood van hun echtgenoot 'voor de baar uitgaan'. Dit betekende dat een weduwe afstand kon doen van de boedel en op deze manier niet verantwoordelijk was voor de betaling van eventuele openstaande schulden. Deze regeling was ingesteld om handelingsonbekwame echtgenotes te beschermen: zij hadden immers tijdens hun huwelijk niet de bevoegdheden zelf schulden te maken. Voor Openbaar Koopvrouwen gold dit niet en zij konden na het overlijden van hun echtgenoot zich dan ook niet op deze mogelijkheid beroepen.

Naast het feit dat een vrouw als Openbaar Koopvrouw medeverantwoordelijk werd gehouden voor de schulden die het gezin aanging, maakte haar handelingsbekwaamheid het eveneens mogelijk haar te dwingen zelf haar financiële belofte aan anderen na te komen. Zo werd er op 12 juli 1634 voor het Amsterdamse gerecht bepaald dat een moeder die haar aanstaande schoonzoon een bruidsschat beloofd had, die ook zelf moest betalen. Kennelijk probeerde de vrouw aan deze toezegging te ontkomen, maar volgens het gerecht kon de vrouw zich niet onttrekken aan de belofte en deze ook niet afschuiven op haar echtgenoot omdat ze "ook aparte koopmanschap" dreef.

Conclusie

Onderzoek naar stedelijke keuren maakt duidelijk dat de juridische status van de Openbaar Koopvrouw minder statisch is dan vaak wordt verondersteld. In de Noordelijke

Nederlanden deden zich in de loop der tijd veranderingen voor die meer ruimte boden voor vrouwelijk ondernemerschap. Terwijl in de middeleeuwen getrouwde vrouwen alleen een beperkt aantal beroepen zelfstandig konden uitvoeren, golden er in de vroegmoderne tijd geen beperkingen meer ten aanzien van het type onderneming. Bovendien werd met het uitbreiden van de beroepen ook de toegestane hoogte van de schuld die een getrouwde vrouw voor haar bedrijf kon maken groter. De gehuwde handelsvrouwen kregen daarmee dus ook meer financiële armslag.

Ondanks lokale nuanceverschillen, in onder meer de voorwaarden die aan het status verbonden waren, was het basisprincipe in de diverse steden in de Republiek hetzelfde: een gehuwde vrouw was wanneer zij in het openbaar nering deed of handel dreef, (deels) handelingsbekwaam. Dit betekende dat zij zelfstandig – dus zonder inmenging van haar echtgenoot – contracten kon afsluiten. In sommige steden werd daarbij wel als voorwaarde gesteld dat de echtgenoot hiermee instemde, maar dit hoefde niet formeel te gebeuren. De handelingsbekwaamheden brachten echter niet alleen ruimere economische mogelijkheden voor Openbaar Koopvrouwen maar ook grotere, met name, financiële verantwoordelijkheden. Als Openbaar Koopvrouw kon een vrouw zich na de dood van haar echtgenoot niet meer onttrekken aan eventuele schulden en ze werd zelf verantwoordelijk gehouden voor financiële afspraken die zij met derden maakte.

Een interessante vraag is of de uitbreiding van de juridische mogelijkheden voor gehuwde vrouwen om actief te zijn als zelfstandig onderneemster ook zorgde voor een toename van het aantal vrouwen dat actief was als handelaarster. Op dit moment is het nog te vroeg om hierop antwoord te geven, maar met de resultaten van mijn promotieonderzoek naar handeldrijvende vrouwen in de Republiek hoop ik in de toekomst meer zicht hierop te bieden.

Daniëlle van den Heuvel (1977) werkt als onderzoeker in opleiding bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

De auteur bedankt Jessica Dijkman voor het ter beschikking stellen van informatie over de middeleeuwse stedelijke keuren.

Literatuur

- Laura van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het 16de eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*. Amsterdam, nog te verschijnen.
- Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid etc.* Leiden, 1665.
- B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel*. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij. Nijmegen, 1980.
- Simon van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands Regt*. Leiden/Rotterdam, 1664.
- Els Kloek, 'De vrouw', H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam, 1995, pp. 241-280.
- Anne Laurence, 'How free were English women in the seventeenth century?', Els Kloek, Marijke Huisman en Nicole Teeuwen (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy*. Hilversum, 1994, pp. 127-136.
- D. Meulmeester-Jacobs, 'Op saaken van houlijken'. Het wereldlijk recht inzake verlovings en huwelijk', P. van Boheemen e.a. (red.), *Kent, en versint, Eer dat je mint'*. *Vrijen en trouwen 1500-1800*. Zwolle, 1989, pp. 121-137.
- Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 2001.
- Ariadne Schmidt, 'Vrouwen en het recht. De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*. Den Haag, 2004, pp. 26-44.
- Marlou Schrover, 'De affaire wordt gecontinueerd door de weduwe'. Handelende vrouwen in de negentiende eeuw', *Geld & Goed. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 17*. Amsterdam, 1997, pp. 55-74.

Het Ravensbrückcomité als herinneringsmaker

Over de vrouwenbeweging en een vrouwencomité

Op het Museumplein in Amsterdam staat sinds april 1975 een monument voor de vrouwen van concentratiekamp Ravensbrück. In dit kamp, tachtig kilometer ten noordoosten van Berlijn gelegen, hebben naar schatting 120.000 vrouwen en kinderen gevangen gezeten. "Voor haar die neen bleven zeggen tegen het fascisme. Vrouwen van Ravensbrück 1940-1945" luidt de tekst die erop is aangebracht. Het is er gekomen dankzij de financiering van de gemeente Amsterdam en dankzij de inspanningen van het Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück (CVR).

De tekst op het monument wekt de suggestie dat alle vrouwen in Ravensbrück daar zaten omdat zij zich tegen het fascisme hadden verzet. Dit terwijl er ook vele vrouwen waren die op grond van hun politieke overtuiging of in de hoedanigheid van echtgenote of familielid van verzetsmensen en politieke dissidenten gevangen werden genomen. Niet alle Ravensbrücksters zijn dus verzetsvrouwen. En zelfs niet alle gevangenen in Ravensbrück waren vrouw. Het kamp is in 1938 gebouwd als vrouwenkamp en was daarmee het grootste in zijn soort, maar vanaf 1941 was er ook een permanent mannenkamp op het terrein gevestigd. In totaal werden daar tot april 1945 meer dan twintigduizend mannen geregistreerd. Onder hen moesten ook Nederlandse mannen zijn geweest. Op de website van het Ravensbrückcomité worden het geringe aantal overlevende mannen en het feit dat de overlevenden zich niet hebben georganiseerd als redenen voor hun onbekendheid genoemd. Uiteraard is het Comité daar zelf ook verantwoordelijk voor, omdat het zich gedurende haar zestigjarig bestaan nadrukkelijk als vrouwencomité heeft gemanifesteerd. Blijkbaar was en is sekse een relevante categorie voor het Comité en heeft het er belang bij om zich als vrouwengroep te presenteren. Dit artikel gaat over deze invloed van gender op de herinneringspolitiek van het Ravensbrückcomité, in het vervolg aangeduid als CVR.

Herinneringspolitiek

In december 1945, tien maanden na de bevrijding van het kamp, richtten enkele overlevenden van het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück een comité op om de belangen van de overlevenden te behartigen en de herinnering aan het kamp levend te houden. Het eerste deel van deze doelstelling is gedurende de afgelopen zestig

jaar goeddeels bereikt. Inmiddels is er alom erkenning voor het leed van oorlogsgetroffenen en is er een waar 'oorlogscircuit' ontstaan van lichamelijke, geestelijke en financiële hulpverlening. Aan het tweede deel van de doelstelling wordt echter nog steeds actief gewerkt. Op welke manier moet Ravensbrück worden herinnerd? Deze vraag heeft het CVR zestig jaar lang beziggehouden. Diverse maatschappelijke ontwikkelingen waren op deze herinneringspolitiek van invloed, onder andere de heropleving van het feminisme aan het einde van de jaren zestig. De term herinneringspolitiek verdient een nadere uitleg. Het veronderstelt een actieve rol van in dit geval het Ravensbrückcomité dat bewust zaken uit het verleden benadrukt of verzwijgt om het eigen belang te dienen. Dit is ook groten-deels het geval, zoals dat geldt voor elke organisatie die haar bestaan ontleent aan een historische gebeurtenis. De herinnering levend houden lijkt een nobele *bijzaak*, uit respect voor degenen die het niet hebben overleefd en met het oog op de volledigheid van de kennis over in dit geval de Tweede Wereldoorlog. Het levend houden van de herinnering aan de betreffende gebeurtenis is echter van belang voor het voortbestaan van een dergelijke organisatie. Van *wezenlijk* belang zelfs: de veronderstelde gemeenschappelijke ervaring (ieder heeft de historische gebeurtenis natuurlijk op een andere manier ervaren) en vooral de gemeenschappelijke herinnering daaraan vormt het wezen, de identiteit van de organisatie. Maatschappelijke bekendheid van die gebeurtenis vergroot vervolgens de mogelijkheden voor de organisatie om haar belangen te behartigen. De beide delen van de hierboven genoemde doelstelling van het Ravensbrückcomité zijn daarom veel nauwer met elkaar verweven dan je in eerste instantie zou vermoeden.

Close-up van het Ravensbrückmonument op het museumplein te Amsterdam. Foto: Susan Hogervorst.

Herinneringspolitiek is niet een kwestie van je beleid bepalen, je strategie uitzetten en vervolgens uitvoeren. Er moet voortdurend rekening worden gehouden met individuele belangen en in dit geval herinneringen, met andere sociale groepen zoals bijvoorbeeld andere kampcomités, maar ook met bredere maatschappelijke ontwikkelingen die als het ware de kaders vormen waarbinnen de herinneringspolitiek zich afspeelt. Voor het CVR waren er drie belangrijke kaders: ten eerste de manier waarop in Nederland met de oorlog werd omgegaan, ten tweede het communisme en de veranderende houding ten opzichte daarvan, en ten slotte (de heropleving van) het feminisme. Op deze laatste wil ik hier vooral de nadruk leggen, maar dat kan niet zonder op de andere twee in te gaan. Overigens moet worden opgemerkt dat een term als herinneringspolitiek een zuiver academische is; de vrouwen van het CVR zouden hun activiteiten nooit als zodanig typeren en veel keuzen werden weliswaar bewust gemaakt, maar niet bewust als herinneringspolitiek.

(Her)oriëntatie op het feminisme

Het beeld bestaat dat het Ravensbrückcomité een communistische organisatie was en dus niets moest hebben van het 'bourgeois' feminisme. Dat beeld verdient nuancering. Het CVR had al vanaf het begin banden met het georganiseerde feminisme. Uit onderzoek van Jolande

Stennie Pratomo-Gret houdt een rede tijdens de herdenking van 21 april 1989 in Amsterdam.

Bron: E. Brümann-Güdter (red.), Ravensbrückerinnen. 2001.

Wituis blijkt bijvoorbeeld dat van de achtentwintig vrouwen die bij de oprichting van de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) in 1946 betrokken waren, er ten minste acht in Ravensbrück gevangen hadden gezeten. Of deze acht vrouwen ook tot het pas gevormde Ravensbrückcomité behoorden is niet zeker, maar gezien de korte tijd tussen de oprichting van beide organisaties wel goed mogelijk.

Van enkele Ravensbrücksters van het eerste uur is bovendien bekend dat zij reeds voor de oorlog lid waren van pacifistische vrouwenorganisaties. Al deze organisaties hadden het basisidee gemeen dat er een relatie bestond tussen vrouwen en vrede. Ook het CVR was deze overtuiging toegevoegd, zo blijkt uit een groot aantal toespraken. In feite waren de oorlogservaringen een katalysator voor het nastreven van de vooroorlogse pacifistische idealen. Of omgekeerd: de vooroorlogse idealen waren een vorm waarin de zeer traumatische kampervaringen konden worden verwerkt.

Interessant in dit opzicht is de totstandkoming van het eerdergenoemde monument in 1975. Dit jaar was door de Verenigde Naties uitgeroepen tot Internationaal Jaar van de Vrouw. Op de dag van de onthulling, 25 april 1975, werd tevens een tentoonstelling geopend in het Vincent van Gogh Museum, getiteld 'Vrouwen in het verzet'. Ook bracht het Comité voor deze gelegenheid een boek uit over dit onderwerp. Door deze activiteiten rondom de

onthulling lijkt het monument vooral een vrouwenverzetmonument te worden. Het komt op deze manier wat meer los te staan van Ravensbrück, en haalt de overlevenden uit de slachtofferrol. Deze nadruk op de rol van vrouwen in 'het' verzet kan niet los worden gezien van de heropleving van het feminisme. Vrouwen werden zich meer en meer bewust van hun betekenis in de maatschappij en zagen zich als actief handelende personen in plaats van als willoze slachtoffers.

De toespraak die de toenmalige Comitévoorzitter Stennie Pratomo-Gret hield, is bewaard in het archief van het Comité. In deze toespraak maakt ze niet alleen een verbinding tussen 'het verzet toen en nu', maar ook tussen het verzet tijdens de oorlog en de strijd van vrouwen voor gelijke rechten: "De beweegreden, die ons allen in het verzet verenigde, was boven alles die van het behoud van de menselijke waardigheid. Want in wezen is de strijd voor de vrede, voor de vrijheid, voor de rechtvaardigheid, de strijd voor het behoud van de menselijke waardigheid. (...) De menselijke waardigheid strookt niet met discriminatie van rassen en volken, strookt niet met discriminatie van de vrouw, strookt niet met discriminatie van de bezitlozen. (...) In dit internationale jaar van de vrouw zijn wij ons ervan bewust dat deze strijd niet voor niets is geweest, maar ook niet geëindigd is. Het is bitter te constateren, dat zelfs in 1975 nog overall ter wereld vormen van discriminatie van de vrouw voorkomen en des te bitterder is het feit, dat ook in de meest ontwikkelde landen, waaronder ons land, de vrouw haar strijd voor gelijke rechten nog steeds moet voeren. Want is het niet zo, dat aan de positie van de vrouw in een land of gebied kan worden bepaald, in hoeverre de hele bevolking ervan maatschappelijk en cultureel geëmancipeerd is?"

Het is verbluffend om te zien hoe het CVR bij monde van Pratomo in één moeite door de vrouwenemancipatie legitimeert door de oorlog (en het verzet) in herinnering te roepen én het voortbestaan van het CVR zelf legitimeert door deze aan de vrouwenemancipatie op te hangen. Het is een prachtig voorbeeld van de actualiteit van herinneren en van de geconstrueerdheid van herdenken.

Pratomo gaat nog verder. Niet alleen verbindt ze het lot van het CVR aan dat van de vrouwenemancipatie, maar ook het CVR zelf heeft zich het emancipatorisch doel gesteld om te streven naar rehabilitatie van de verzetsvrouw: "Ondanks alle verscheidenheid, ondanks voorkomende meningsverschillen, omvatte het verzet tegen de meest onmenselijke onderdrukking en uitsluiting vrouwen en mannen, die vchten voor die menselijke waardigheid. Dat vrouwen daarbij een even hardnekkig als moedige rol speelden in alle geledingen van het verzet, bewijst deze tentoonstelling."

Pratomo noemt tenslotte het monument als een "baken van de strijd voor de menselijke waardigheid". Gezien haar eigen woorden is het monument dus ook voor de strijd (van vrouwen) tegen discriminatie (van vrouwen). Herdenken heeft altijd iets

actueels; er moet immers worden benadrukt wat het huidige belang is van het herdenken van iets dat in het verleden is gebeurd. In 1975, op het hoogtepunt van de vrouwenbeweging, lijkt dat belang voort te komen uit de strijd die op dat moment door vrouwen werd gevoerd.

Door het monument kreeg de jaarlijkse herdenking die het Comité organiseerde (en nog steeds organiseert) een soort van zelfsprekendheid, die het herdenken een meer officieel karakter gaf. De herinnering aan Ravensbrück had nu een eigen plaats gekregen. Dit droeg in belangrijke mate bij aan de maatschappelijke erkenning van de (verzets)vrouwen van Ravensbrück. Het CVR maakt hier ook melding van in een jaarverslag: "Onze activiteiten nemen eerder toe dan af, ook al door de officiële en maatschappelijke erkenning die ons comité in toenemende mate van verschillende zijden te beurt is gevallen." Dit hing samen met de toegenomen interesse voor de jaren 1940-1945 in het algemeen.

Dat het CVR zich in deze periode identificeerde met het feminisme blijkt niet alleen uit de toespraak van Pratomo. Het monument werd opgemerkt door andere vrouwengroepen. Zij organiseerden, met instemming van het CVR, vredesdemonstraties die begonnen of eindigden bij het Ravensbrückmonument. Vrouwen van het CVR werden bovendien uitgenodigd door vrouwengroepen om te komen spreken over hun ervaringen in het kamp en in het verzet. Het streven van het CVR werd dus opgemerkt en erkend.

Terwijl het CVR steeds meer (spontane) belangstelling kreeg van (vrouwen)groepen en oud-Ravensbrücksters, kregen de werkzaamheden een meer en meer geïnstitutionaliseerd karakter. De gezamenlijke juridische strijd rond de Drie van Breda en later in de zaak-Menten blies de talrijke verzets- en vervolgdorganisaties nieuw leven in. Er ontstond een overkoepelend samenwerkingsverband, waarvan de vrouwen van het Ravensbrückcomité in het bestuur waren vertegenwoordigd. Hun inbreng bestond met name uit het belichten van de specifieke financiële situatie van vrouwen. Zoals een jaarverslag meldt: "Wij stellen ons voor speciaal de problemen van de vrouwen, zowel die van de verzetsstrijdsters als die van de weduwen van verzetsstrijders naar voren te brengen." Het comité maakte zich dan ook sterk voor de totstandkoming van een pensioen voor verzetsvrouwen en -weduwen en vond het zeer belangrijk dat vrouwen in de talrijke overlegorganen waren vertegenwoordigd.

Communistisch kader

Naast het feminisme vormde gedurende de eerste vijftig jaar van haar bestaan het communisme het belangrijkste herinneringskader van het CVR. Over die eerste periode is niet veel informatie; het toenmalige Ravensbrückcomité had een zeer informeel karakter. Dit had onder andere te maken met het feit dat er onder de Ravensbrücksters veel verzetsvrouwen waren en dat een groot aantal van die verzetsvrouwen (en mannen) communisten waren. Hun politieke activisme zetten deze vrouwen na de oorlog in dit, voor hun

De vrouwen van Ravensbrück achter hun Ravensbrückvlag tijdens de herdenking op 24 april 1992 in Amsterdam. Bron: E. Brümman-Gülder (red.), Ravensbrückerinnen. 2001.

bekende, kader voort. Dat hoefde op zich geen probleem te betekenen, ware het niet dat de Koude Oorlog een diepe maatschappelijke tweedeling veroorzaakte, waardoor iedereen met communistische sympathieën bij voorbaat verdacht was. Zo ook het Ravensbrückcomité. Het maatschappelijk isolement heeft waarschijnlijk alleen maar bijgedragen tot een grotere oriëntatie op het communisme. Dit heeft veel voormalige gevangenen van Ravensbrück doen besluiten zich niet langer te identificeren met het CVR. Het communisme vormde zelfs een zodanige bron van onenigheid, dat er sinds ongeveer 1954 twee comités fungeerden, in de woorden van Withuis “elk met een verschillende mate van onderhorigheid aan de CPN”. Deze beide comités bleven bestaan tot in de jaren zeventig, maar het monument en de publieke belangstelling die de oprichting ervan teweegbracht, hadden tot gevolg dat de rivaliteit als het ware ondergronds ging. Men schaarde zich zo rond 1978 tegen wil en dank onder de noemer CVR, schrijft Withuis. Onder druk van de publieke belangstelling en de officiële erkenning van het verzetsverleden en het lijden van de vrouwen van Ravensbrück kwamen (herinnerings)politieke verschillen op de tweede plaats. Het min of meer begraven van de strijdbijl had ook te maken met de heropleving van het feminisme. Dit versterkte het zelfbewustzijn van de vrouwen en vormde als het ware een nieuwe afzetmarkt voor hun herinneringspolitiek. Waar het communisme en de verschillen in opvatting daarover voorheen leidden tot het benadrukken van verschillen, bood het feminisme een nieuwe gemeenschappelijke noemer. Deze heroriëntatie op het feminisme kreeg een kans door de dooi in de Koude Oorlog en de opbloei van linkse bewegingen en het marxisme aan het einde van de jaren zestig. Niet alleen werd het verzet in algemene zin populair, ook het anticommunisme raakte in diskrediet. De CPN ging hoe langer hoe meer tot het normale politieke leven behoren en de partij won aan populariteit, met name door haar verzetsverleden.

Op afstand

Dat het Comité zich als vrouwencomité manifesteerde, zich sterk bleef maken voor de belangen van vrouwelijke oorlogsgetroffenen en in tegenstelling tot de NVB het nieuwe feminisme niet afwees, betekende echter niet dat het zich vanaf die tijd onvoorwaardelijk achter de belangen van vrouwen schaarde. Dit werd onder andere duidelijk toen in 1983 binnen de CPN onthullingen over seksueel geweld door de Russische bevrijders in Ravensbrück aan het licht kwamen. Withuis heeft hier in diverse publicaties over geschreven. Zij stuitte, net als de door haar geïnterviewde getuigen, op heftige ontkenning van zowel de CPN-top als het Ravensbrückcomité. Het Comité eigende zich de onthullingen over seksueel geweld in de kampen door het Rode Leger dus niet toe om te gebruiken voor zijn herinneringspolitiek. Withuis wijdt dat aan de sterke communistische

invloed binnen het Comité. Dat loyaliteit aan de CPN en verschillende opvattingen van individuele Ravensbrücksters daaromtrent een bron van hevige conflict vormden binnen het Comité (en de NVB) kan met zekerheid worden gesteld. Maar dat dit ook de (enige) reden is voor het verzwijgen valt te betwijfelen. Het seksueel geweld dat plaatshad in het kamp zelf, dus voordat de Russen kwamen, wordt namelijk ook verzwegen door het Comité. De misdaden van het Russische leger, waarvan sommige Nederlandse vrouwen getuige waren, hadden een zeer traumatisch effect. Dit kwam nog bovenop de traumatische kampervaringen. Voor een generatie die is grootgebracht met het idee dat over seksualiteit niet wordt gesproken, is het haast onmogelijk om over dergelijke ervaringen te praten. Bovendien is het mogelijk dat ervaringen van seksueel geweld, ongeacht of dit door de Russen, de Nazi's of door anderen werd begaan, voor de vrouwen zelf niet verenigbaar was met hun oorlogservaringen. Misschien had het Comité, al dan niet bewust, het idee dat wanneer het veel nadruk zou leggen op het seksueel geweld in de kampen, het niet alleen de naam van overleden kampgenoten zou bezoedelen, maar dat andere vervolgd- en verzetsorganisaties hen dan niet meer serieus zouden nemen als gelijkwaardige en 'volwaardige' oorlogsslachtoffers. Het verzwijgen of ontkennen van seksueel geweld is dan een herinneringspolitieke strategie van het CVR, dat zich als gelijkwaardige partner wilde handhaven in de algemene herinneringspolitiek van het 'oorlogscircuit'. Individuele belangen en herinneringen van Ravensbrücksters werden ondergeschikt gemaakt aan het collectieve belang van het CVR en de collectieve herinnering aan het kamp die het wilde blijven uitdragen.

Susan Hogervorst (1982) verricht sinds juli 2005 haar promotieonderzoek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Haar onderzoek richt zich op de herinneringspolitiek van organisaties van overlevenden van Ravensbrück in een aantal West-Europese landen.

Dit artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie *Vrouwen Verzet en Vrede. Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück, 1945-1995*. Erasmus Universiteit Rotterdam, 2004.

Literatuur

- . Archief Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück 1970-2003, inmiddels overgedragen aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam (nog geen archiefnummer).
- . D. Breur, *Een verborgen herinnering. Tekeningen van Aat Breur uit Ravensbrück*. Amsterdam, 1983.
- . W. Kansteiner, 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies', *History and Memory. Studies in the philosophy of history*, 41, 2 (mei 2002), 179-197.
- . M.C.F. Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940*. Amsterdam, 1995.
- . J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche*. Meppel/Amsterdam, 1995.
- . J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976*. Meppel/Amsterdam, 1990.

Charlotte Heidenreich-von Siebold (1788-1859)

Duitslands eerste vrouwelijke arts in de verloskunde

In Nederland was zij nauwelijks bekend. In Duitsland, haar geboorteland, echter des te meer. Op grote publieke belangstelling kon zij daar zelfs rekenen, vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zo maakten maar liefst drie kranten er melding van toen zij op 26 maart 1817 aan de universiteit van Giessen promoveerde als verloskundig arts. En ook daarna bleven de publieke schijnwerpers op haar gericht. Zoals in 1819, na de geboorte van de latere Engelse koningin Victoria in Londen, een bevalling die door Charlotte was begeleid. Nog in 1938, 150 jaar na haar geboorte, werd Charlotte Heidenreich-von Siebold in verscheidene Duitse tijdschriften als "die erste deutsche Frauenärztin" geëerd. Reden haar ook in Nederland eens voor het voetlicht te brengen.

Onder de namen Henriette Charlotte Theresia werd Charlotte op 12 september 1788, als oudste dochter van Georg Heiland en Josepha Henning, in Heiligenstadt gedoopt. Omdat haar vader al vrij snel overleed, Charlotte was vijf jaar oud, trouwde haar moeder in 1795 voor de tweede keer. Charlotte's nieuwe vader werd Damian von Siebold, tweede arts van Heiligenstadt en een telg uit één van de meest vooraanstaande Duitse artsenfamilies in die tijd. Of hij Charlotte en haar jongere zus Therese ook daadwerkelijk adopteerde is niet duidelijk, maar in haar latere levensloop beschreef Charlotte haar tweede vader als een man die "die Sorge für unsere Erziehung mit der Mutter väterlich teilte".

Inspiratiebron

Charlotte's eigen loopbaan werd sterk door die van haar ouders beïnvloed. Haar vader had zich in 1804 als geneesheer en verloskundig arts in Darmstadt gevestigd, terwijl haar moeder, zowel uit eigen interesse als ter ondersteuning van haar man, zich eveneens het verloskundige vak had eigen gemaakt. Aan de universiteit van Würzburg wel te verstaan; iets dat heel ongebruikelijk was voor een vrouw in die tijd. Weliswaar bestonden er speciale scholen waar vrouwen tot vroedvrouw konden worden opgeleid, maar toegang tot de academische wereld werd hen in principe altijd ontzegd. Een universitaire studie ontsteeg nu eenmaal "das Vermögen der Weiberklasse", zo was het idee. Josepha von Siebold liet zich door deze sociale conventie echter niet weerhouden. Terwijl haar man nog twijfelde of het haar überhaupt wel zou lukken,

vond zij haar zwager Elias von Siebold, professor in de genees- en verloskunde te Würzburg, bereid haar in het vak te onderichten. En dat terwijl hij eigenlijk een uitgesproken tegenstander van vrouwelijke verloskundigen was. Het leren omgaan met verloskundige instrumenten bleef haar echter verboden. Zou dat aan vrouwen worden toegestaan, zo vreesde Elias von Siebold, dan werden in plaats van goede vroedvrouwen slechts "medizinische Pfüscherinnen" voortgebracht. Damian von Siebold had meer vertrouwen in het kunnen van zijn vrouw. Terug in Darmstadt leerde hij haar alsnog die onderdelen van het vak die haar in Würzburg waren onthouden. Met goed gevolg legde zij vervolgens in november 1807 voor het Medisch College te Darmstadt haar examen af. Josepha von Siebold werd een zeer gewaardeerd verloskundige die tevens, samen met haar man, vanuit huis vroedvrouwen opleidde. Hoewel zelf nooit gepromoveerd ontving zij, voor al haar verdiensten aan zwangere vrouwen, van de universiteit van Giessen in 1815 een eredoctoraat in de verloskunde. Dat Charlotte zich op dezelfde wijze als haar ouders nuttig wenste te maken voor de medemens, stond al vroeg voor haar vast. Na van diverse leraren les te hebben gehad, begon zij op zeventienjarige leeftijd de anatomische, fysiologische en verloskundige boeken uit de bibliotheek van haar vader te bestuderen. Toen haar ouders zagen dat het haar ernst was, nam haar vader haar onder zijn hoede en leerde haar de beginnende van het verloskundige vak. Met haar moeder oefende zij op het fantoom en deed zij ervaring op in de praktijk. Na twee jaar was zij in kennis zo ver gevorderd en was

het vertrouwen van haar ouders in haar zo groot, dat zij haar moeder bij afwezigheid mocht vervangen in de kleine geboortekliniek van haar vader aan huis. Na op die manier voldoende theoretische en praktische kennis te hebben opgedaan, vertrok Charlotte eind 1811 naar Göttingen, waar zij aan de universiteit aldaar lezingen van bekende Duitse professoren volgde als Osiander (verloskunde), Blumenbach (anatomie en chirurgie) en Langenbeck (zoölogie, vergelijkende anatomie en antropologie). Eind november 1812 keerde Charlotte naar Darmstadt terug en op 18 juli 1814, bijna zeven jaar na haar moeder, legde ook zij voor het Medisch College van Darmstadt een vier uur durend examen af. Gezien haar grote kennis van zaken was Groothertog Ludwig I bereid haar de vergunning ook zonder ondervraging te verlenen, maar haar vader, intussen zelf lid van het Medisch College, hield het voor "geschikter" en Charlotte zelf voor "eervoller" om de bestaande regels in acht te nemen. Charlotte slaagde met vlag en wimpel en op 12 november 1814 ontving zij de vergunning om zich in Darmstadt (en omgeving) als verloskundige te vestigen.

Doctor in de verloskundige hulp

Charlotte deed haar werk zo goed, dat haar vader op 21 augustus 1815 bij de medische faculteit van de universiteit van Giessen voor haar een verzoek tot promotie indiende. Dit leidde tot grote opschudding onder de professoren ter plaatse want: zou een openbare disputatie voor een vrouw niet onfatsoenlijk zijn? Professor Karl Wilhelm Christian Müller hield het "wegen der Materie für ein Frauenzimmer contra decorum", maar zijn collegae waren een andere mening toegedaan. Professor Georg Friedrich Wilhelm Balsler vond dat, als Charlotte graag wilde promoveren, haar wens gerespecteerd diende te worden. En ook een andere professor, Johann Bernhard Wilbrand, was van oordeel dat het, juist omdat het zo zelden voorkwam, voor Charlotte bijzonder eervol zou zijn om te promoveren in het openbaar. De voorstanders waren in de meerderheid en Charlotte kreeg een uitnodiging om naar Giessen te komen. Voor zij daar echter ook inderdaad gehoor aan kon geven, verstreek zeker nog anderhalf jaar. Eerder kon zij in Darmstadt niet worden gemist. Eerst was haar moeder ernstig ziek geweest, om vervolgens, bij een ongeluk met paard en wagen, haar voet zo ernstig te bezeren, dat zij maandenlang met hevige pijn aan bed gekluisterd lag. Haar vader werd volledig in beslag genomen door zijn vele werkzaamheden als arts en zijn taken als leidinggevende van het Medisch College van Darmstadt, waartoe

QUOD FELIX FAUSTUNQUE ESSE IUBEAT
 SUPRA OMNIA NEQUE
 AUCTORITATE REGIA
 SERENISSIMI AC POTENTISSIMI PRINCIPIS
 SUMMI IMPERANTIS
LUDOVICI
 MAGNI DUCIS HASSIAE ET AD RHENUM
 REI
 ACADEMIAE LUDOVICIANAE AUCTORITATE MUNIFICENTISSIMAE
 RECTORIS ACADEMIAE
 VIRO MAGNIFICO ILLUSTRIS ET EXPERIENTISSIMO
GEORG. FRIDER. WILH. BALSER
 PHILOSOPH. ET MEDICIN. DOCTORI. MEDICINAE PROFESSORE PUBLICO ORDINARIO
 PROMOVENDI FACILITATEM TRIBUENTE
 VIRO MAGNIFICO PERILLUSTRI ET CONSUETISSIMO
CAROLO LUDOVIC. GUIL. DE GROLMAN
 L. U. D. ET PROF. PUBL. ORD. ACADEMIAE CANCELLARIO IN SUPREMA PROVOCATIONUM
 CURIA MAGNO DUCTU A CONSILIO
 EX DECRETO
 TOTIUS SENATUS ACADEMICI
 GRATIOSI MEDICORUM ORDINIS
ERNESTUS LUDOVICUS WILHELMUS NEBEL
 PHILOS. ET MEDIC. DOCT. MED. PUBL. ORDIN. HILFEN. GIESSENS. POLYMER. SOCIETATUM NATUR.
 SOCIET. WÜRZBURG. ROTEN. BUNDES. LAT. ILL. SOCIET. S.
 ORD. MEDICOR. H. B. G.
 VIRGINI GENERE ET PARTU NOBILISSIMAE
CHARLOTTAE HEILAND DICTAE DE SIEBOLD
 IN ARTE OBSTETRICAE LAUREATA APUD BARMSTADENSIS CLARAE
 CURRICULO INDICIBILE IN LABORIBUS ATQUE STUDIO OBSTETRICIO STRENUUS PERACTO
 EXAMINIBUS SOLIDIS REO ET CUM LAUDE SUPPEDITO
 DISSERTATIONE E CATHEDRA OPTIME DEFENSA
 IN DERIVUM MERITO HONOREM ATQUE BRACIUM
LAUREAM DOCTORIS IN ARTE OBSTETRICIA
 ATQUE HONORES
 PRAEBOGATIVAS IURA ET PRIVILEGIA
 DOCTORIBUS CONSUETA
 RITU ET MORE MAIORUM
 IN FIDEM REI GESTAE
 N. VON MANTZEL A. N. N. HILFEN. GIESSENS.
 SUB SIGILLO ACADEMIAE MAIORE

Doctorsbul van de medische faculteit van de universiteit Giessen van 26 maart 1817 voor
 Charlotte von Siebold. Bron: Körner, Die Würzburger Siebold. Leipzig 1967.

hij intussen bevorderd was. Pas in januari 1817 reisde Charlotte naar Giessen af, waar zij haar intrek bij haar halfzuster Henriette nam. Deze verwachtte haar eerste kind en dit gaf Charlotte de kans zowel haar zus bij de bevalling bij te staan als ook, in alle rust, de verdediging van haar proefschrift voor te bereiden. Het onderwerp daarvan betrof een jonge, buitenbaarmoederlijk zwanger geraakte boerin uit haar vaders praktijk. Op 26 maart 1817 vond de promotie plaats. De rustige wijze waarop Charlotte haar proefschrift verdedigde, evenals haar grondige wetenschappelijke kennis, maakten op alle aanwezigen grote indruk. Openlijk en met alle bijbehorende formaliteiten werd zij na afloop ervan tot doctor in de verloskundige hulp benoemd en geproclameerd. Vervolgens keerde Charlotte naar Darmstadt terug en hielp als voorheen haar ouders in de verloskundige praktijk. Ook nam zij een deel van het vroedvrouwenonderwijs voor haar rekening. Op 2 maart 1829 huwde zij de veertien jaar jongere August Heidenreich, die op dat moment onderarts tweede klasse in het militaire ziekenhuis van Darmstadt was. Kinderen zou het echtpaar niet krijgen.

Een koninklijke geboorte

Hoewel tot in de hoogste adellijke kringen haar hulp werd ingeroepen, was zonder twijfel de beroemdste geboorte die Charlotte ooit begeleidde die van de Engelse koningin Victoria. Vooral de grootmoeder van Victoria, de hertogin douairière van Sachsen-Coburg, zou daarbij veel

vertrouwen in Charlotte's kunnen hebben gehad. En dat vertrouwen moet groot geweest zijn, want voor de Engelse troonopvolging was deze bevalling van cruciaal belang. Koning Georg III van Engeland en Hannover had weliswaar zeven zonen en zes dochters, maar verder nakomelingenschap bleef uit. Een van de nog ongehuwde zonen, prins Eduard, de hertog van Kent, besloot daarop in 1818 alsnog in het huwelijk te treden met vorstin Viktoria van Leiningen, prinses van Sachsen-Coburg-Saalfeld, die weduwe en reeds moeder van twee kinderen was. De helft van het jaar, zo werd in het huwelijksverdrag vastgelegd, zou in Amorbach, de residentie van het vorstendom Leiningen, worden doorgebracht. Omdat naar Engels recht een in het buitenland geboren kind echter de aanspraak op de troon verloor, wenste het echtpaar, toen de hertogin in verwachting bleek, de bevalling naar Londen te verplaatsen. Kostbare tijd ging vervolgens verloren met het voeren van familieonderhandelingen over de kosten van de reis. Toen op de valreep alsnog enkele leningen aan de hertog werden verstrekt, was zijn echtgenote inmiddels hoogzwanger. De opdracht aan Charlotte om de hertogin naar Londen te begeleiden was dus niet eenvoudig en niet zonder risico. Dat de bevalling, in een op slechte wegen voortdurend schuddend en wiebelend rijtuig, voortijdig in gang zou worden gezet, was niet ondenkbeeldig. Hoe zeer ook aan bed en beddengoed van de hertogin was gedacht, zelfs voor een ervaren verloskundige als

Charlotte zou de situatie dan verre van ideaal zijn geweest. De tocht over land verliep echter naar omstandigheden voorspoedig en hoewel bij aankomst in Calais het weer slecht bleek te zijn, werd na een week oponthoud de overtocht naar Engeland toch maar gewaagd. De zee was onstuimig, de hertogin werd onwel en daar het schip niet in de haven kon worden aangelegd, werd zij bij Dover met een open boot aan land geroeid. Ondanks al het ongerief kwam echter zonder complicaties op 24 mei 1819, krap een maand na aankomst in Londen, in Kensington Palace het prinsesje ter wereld. Op een zilveren tableau werd zij door Charlotte aan de verzamelde ambtsdragers van het Engelse Koninkrijk getoond. Zelf ontving zij als dank voor haar diensten een kostbare armband van saffier en een gouden broche met kogelvormig hangertje waarin zich, tot op de dag van vandaag, een lichtblond haarlokje van de baby en een donkere haarstreng van de moeder zouden bevinden. Opnieuw bijstand aan een in historisch opzicht interessante bevalling, verleende Charlotte slechts enkele maanden later. Ditmaal was het prins Albert, de latere echtgenoot van koningin Victoria, die op 26 augustus 1819 op slot Rosenau bij Coburg het levenslicht zag. Toen vele jaren later, in 1845, het jonge Engelse koningspaar aan Mainz een werkbezoek bracht, bleek Charlotte nog altijd niet vergeten. Aan beiden werd zij voorgesteld.

Invloed op de verloskunde

Dat Charlotte voor al haar inspanningen niet alleen maar lof en waardering kreeg, bleek in 1823, toen de *Rheinische Jahrbücher für Medizin und Chirurgie* in haar eerste artikel de aanval opende op een arts die tijdens een bevalling verkeerd zou hebben gehandeld. Niet alleen zou zijn verzaakt de bevalling op kunstmatige wijze te bespoedigen, maar erger nog: het kind, dat verkeerd in de baarmoeder lag, zou te laat op de voet zijn gekeerd. Dood was het ter wereld gekomen. Hoewel niet openlijk genoemd, was het voor ingewijden duidelijk dat met de nalatige arts Charlotte werd bedoeld. Deze voelde zich, na het verschijnen van het artikel, zodanig in haar beroepseer aangetast dat zij een geschrift van zestien bladzijden liet drukken waarin zij de aan haar gerichte verwijten weerlegde. Ander werk, behalve deze verdediging en haar dissertatie uit 1817, heeft Charlotte niet gepubliceerd. Hoewel zij dat overigens graag had gedaan. In het voorwoord van haar dissertatie gaf zij al aan zich verder in zwangerschappen buiten de baarmoeder te willen verdiepen en zij riep geleerde en ervaren mannen op om haar daartoe bijdragen te leveren. Door tijdgebrek, zoals Charlotte het zelf stelde, zou het er echter nooit van komen. Dat zij daarom voor de toenmalige verloskunde, ondanks haar unieke kennis van zaken en naamsbekendheid, geen bijdrage van belang zou hebben geleverd, zoals Gisela Krüger in haar proefschrift uit 1969 stelt, is echter een te eenzijdige conclusie. Weliswaar kwam zij op het medisch-wetenschappelijke vlak van de verloskunde niet tot inspirerende inzichten of ideeën, maar op een ander vlak

Gouden broche met kogelvormig hangertje. Geschenk aan Charlotte von Siebold van de hertog en hertogin van Kent. Bron: Körner, *Die Würzburger Siebold*. Leipzig 1967.

Charlotte Heidenreich gen. Von Siebold geb. Heiland naar een lithografie van Valentin Schertle naar een tekening van Bernhard Seibert, na 1846. Bron: Körner, *Die Würzburger Siebold*. Leipzig 1967.

daarvan, het sociale, kwam zij dat wel. Uitzonderlijk voor een arts, want de meeste van haar mannelijke vakgenoten hadden in het geheel geen interesse voor de sociale omstandigheden waaronder bevallingen plaatsvonden. Hun aandacht richtte zich liever op de verlossing zelf en dan bij voorkeur alleen op het operatieve ingrijpen ervan. Voor de rest was bevallen een zaak van de vroedvrouw en de verzamelde vrouwelijke familieleden, vriendinnen en/of buurvrouwen ter plekke. Charlotte, wellicht als arts én vrouw, vond goede medische hulp op zich echter niet voldoende. Ook de vaak mensonterende omstandigheden waaronder veel arme vrouwen hun kinderen ter wereld brachten, hadden haar aandacht en zorg. Waar nodig trachtte zij met levensmiddelen, schoon goed en eigen geld de grootste nood te lenigen. En tegelijkertijd reikte haar blik verder. Zo organiseerde zij in 1823, op eigen initiatief, onder vrienden en bekenden een geldinzameling voor het plaatselijke ziekenhuis. Een actie die duizend gulden opleverde en de eerste aanzet voor een grote verbouwing gaf. Ook trachtte zij in 1845 groothertog Ludwig II over te halen tot de bouw van een geboortekliniek in de stad, bedoeld als weldadig toevluchtsoord voor arme vrouwen. De leiding ervan zou zij zelf ter hand nemen. Een vergoeding hoefde daar niet tegenover te staan. Hoewel het plan geen doorgang vond – kraamklinieken van overheidswege kwamen destijds in Duitsland alleen als univer-

sitair onderzoeks- en onderwijsinstituut van de grond – gingen de sociale ideeën er achter niet verloren. Dat werd zichtbaar na Charlotte's overlijden in 1859, toen een groep geïnspireerde Darmstadtse vrouwen haar niet in koud marmer wenste te gedenken, maar handelend in haar geest. Gezamenlijk richtten zij een vereniging ter ondersteuning van arme kraamvrouwen op. Van de 368 leden die de stichting in 1860 reeds telde, behoorden enkelen tot de hoog-

ste adellijke kringen van die tijd, zoals de Russische keizerin Marie Alexandrowna, de Engelse koningin Victoria, haar man prins Albert, haar moeder de hertogin van Kent en de groothertogin van Hessen, de staat waar Darmstadt onder viel. Uiteindelijk zou deze zogenaamde "Heidenreich-von Sieboldsche Stiftung", voordat zij opging in een groter geheel, bijna honderd jaar blijven bestaan.

Bea van Boxel (1962) studeerde in oktober 2004 aan de universiteit van Utrecht af. Dit artikel is op haar afstudeerscriptie gebaseerd. Momenteel is zij aan dezelfde universiteit als auteur verbonden aan het project Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN). Tevens maakt zij deel uit van de redactie van het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis.

Literatuur

- H. Körner, *Die Würzburger Siebold. Eine Gelehrtenfamilie des 18. und 19. Jahrhunderts*. Leipzig, 1967.
- G. Krüger, *Die Bedeutung der Charlotte Heiland genannt von Siebold für die Geburtshilfe ihrer Zeit*. Berlin, 1969.
- M. Heidenreich, *Wesentliches und Unwesentliches aus einer weltoffenen südheßischen Familie*. Z.p. 1980.
- M. Borkowsky, *Krankheit Schwangerschaft? Schwangerschaft, Geburt und Wochenbett aus ärztlicher Sicht seit 1800*. Zürich, 1988.
- G. Vöge, 'Regina Josepha von Siebold (1771-1849) und Charlotte Heidenreich von Siebold (1788-1859)', M. Dierks, *Sie gingen voran. Vier bedeutende Darmstädter Frauen des 19. Jahrhunderts*. Darmstadt, z.j.
- C. Woodham-Smith, *Queen Victoria. Her life and times 1819-1861*. Londen, 1984

Bakkersvrouwen

Verhalen van vrouwen uit de bakkerijbranch

Het werk van bakkersvrouwen in het bakkersbedrijf is in de afgelopen honderd jaar sterk veranderd. In het onderzoek trachten wij de arbeid van bakkersvrouwen zichtbaar te maken en het belang dat hun werk voor het bakkersbedrijf vertegenwoordigt. De focus ligt daarbij op hun werk binnen het bakkersbedrijf. Voor het achterhalen van gegevens zijn er een honderdtal bakkersvrouwen benaderd en geïnterviewd. Daarnaast is aanvullend archiefonderzoek gedaan. Over de bakkerijbranche blijkt in het begin van de twintigste eeuw behoorlijk veel te zijn geschreven. Maar de bakkersvrouw komt daar niet in voor. Reden voor ons om verhalen van bakkersvrouwen op te tekenen.

In dit artikel richten wij ons voornamelijk op bakkersvrouwen die voor de Tweede Wereldoorlog in de bakkerij zijn gaan werken. Juist deze oudere bakkersvrouwen zijn moeilijk op te sporen omdat zij vaak zijn verhuisd. Uiteindelijk is het ons gelukt om dertien bakkersvrouwen te interviewen. Zij zijn geboren tussen 1900 en 1918. Hun start in het bakkersbedrijf vindt plaats in de periode 1928 tot 1945, in vrijwel alle gevallen samen met hun echtgenoot. De bakkersvrouwen zijn op één na gehuwd. Zij zijn getrouwd (geweest) ofwel met een bakkerszoon ofwel met een bakkersknecht. Hun leeftijd ligt bij de aanvang van hun bedrijfsarbeid tussen de 21 en 28 jaar. Van 1950 tot 1976 beëindigen zij hun bedrijfstaken en wordt het bedrijf overgenomen door een zoon of zijn zij om financiële redenen genoodzaakt te stoppen. Zij hebben dan gemiddeld 35 jaar gewerkt in het bakkersbedrijf.

De gesprekken zijn tussen 1995 en 1997 gehouden. In de interviews vertelden de vrouwen uitvoerig over hun bedrijfsarbeid, de manier waarop zij hun arbeid organiseerden en hoe hun leven als bakkersvrouw eruit zag. De geïnterviewde vrouwen waren verrast dat er iemand was die belangstelling had voor hun levensverhaal en dat het de interviewer niet ging om het werk van hun man. Zij bleken allen trots te zijn op hun bedrijf en op hun bijdrage daaraan.

Ontwikkelingen van 1900 tot 1945

De bakkersvrouwen hebben in deze episode met allerlei gebeurtenissen te maken gehad. Dit tijdvak kenmerkt zich door slechte economische omstandigheden met veel werklozen. In de bakkersbranche worden veel kleine bakkerijen opgericht omdat werklozen het beroep van bakker gaan uitoefenen; de concurrentie die hierdoor ontstaat is groot. Tijdens het interbellum zijn de drie belangrijkste wetten Arbeidswet,

Mevrouw Verboom, geboren 1920. Bakkersvrouw in een bakkersbedrijf in Alphen aan de Rijn. Ze staat hier achter haar toonbank waar zij vele jaren haar werk als bakkersvrouw heeft uitgevoerd. Foto: Heleen Louwse (1997).

Winkeltijdenwet, Vestigingswet voor het bakkersbedrijf in werking getreden. Allerlei regels werden er opgesteld waaraan een bedrijf moest voldoen en zich aan moest houden. In diezelfde tijd kwam de mechanisatie in het bakkersbedrijf langzaam op gang, waardoor het werk in de productie door machines werd overgenomen of vervangen. De slechte economische situatie vóór de oorlog bedreigde het bakkersbedrijf in haar voortbestaan. De uitbreiding van het aantal bakkerijen vergrootte de concurrentie tussen de bakkers, aangezien men op dezelfde markt het brood probeerde af te zetten. Broodoorlogen en lage broodprijzen waren hiervan het gevolg. Een bakkersechtpaar moest hard werken om het hoofd boven water te houden.

Voorbereid op hun werkzaamheden?

Aanvankelijk is het inwerken van bakkersvrouwen voorafgaand aan hun komst in het bakkersbedrijf geen veel voorkomend verschijnsel voor 1945. De bakkersvrouwen zijn veelal uit een ondernemersgezin afkomstig; hun vader is winkelier of boer. De meesten van hen (10 van 13) komen door hun huwelijk met een bakkerszoon in het bedrijf terecht. De ene dag trouwen zij en de volgende dag staan zij als vrouw van de bakker in de bakkerswinkel. Als bakkersvrouw moeten zij zichzelf binnen het bakkersbedrijf de specifieke taken eigen zien te maken, want uitleg erover ontbreekt veelal. De eerste keer in de winkel de klanten bedienen, staat menigeen nog scherp voor de geest. Hoe moet de klant worden behandeld en wat moet er worden gezegd of gevraagd? En in een aantal gevallen is behalve dit probleem, nog een barrière aanwezig: het niet kunnen verstaan van de klanten. De klanten spreken een dialect dat sommige bakkersvrouwen niet machtig zijn. Zoals de bakkersvrouw uit Oudkerk

(1917) die het in de winkel staan van huis uit niet was gewend. Zij kwam uit een vissersfamilie en zij sprak de streektaal niet. Zij kwam zelf uit een deel van Friesland (het Bilt) waar een ander dialect werd gesproken. Zij vertelde dat ze erg heeft moeten wennen, maar allengs lukte het. Of zoals zij het uitdrukte: "het was een hele ommekeer". Voor een drietal bakkersvrouwen is het werk al bekend, omdat zij als bakkersdochters hun moeder taken hebben zien uitvoeren en/of als kind nog zijn ingeschakeld bij allerlei werk. Eén bakkersvrouw (Hillegom; 1918), blijkt voorafgaand aan haar huwelijk met de bakker, wel werkervaring te hebben opgedaan in een bakkerswinkel in een andere stad. Haar schoonvader regelde dit. De bakker en/of de schoonouders in spé maakten wel vaker,

Mevrouw Zijlstra, geboren 1917. Bakkersvrouw met haar man in hun bakkersbedrijf in Oudkerk. Op het moment van het interview (1996) was hun zaak nog gedeeltelijk in bedrijf.
Foto: Heleen Louwerse (1996).

voordat werd overgegaan tot een huwelijk, een taxatie of de vrouw geschikt zou zijn voor het bakkersbedrijf. Of zoals een bakker het formuleerde tijdens het interview: "als de vrouw ongeschikt is dan loopt het niet hè".

Broodproductie en bezorging

Het bakken van brood doet de bakker. Hij verricht het meeste werk in de bakkerij. De bakkersvrouwen voeren, een uitzondering daargelaten, nog grotendeels daarvan afgeleide werkzaamheden (meel afwegen, deeg afwegen, bakblikken klaarzetten en insmeren met boter) uit. Zij werken op diverse momenten in het productieproces in de bakkerij. De bakkersvrouwen zijn bij het gehele bakproces betrokken maar bakken vrijwel nooit zelf brood. Slechts in bijzondere situaties - door de bouw van een nieuwe bakoven of als een bakker ziek is of overlijdt - moeten de bakkersvrouwen zich afvragen hoe zij de broodvoorziening moeten regelen. Bij een bakkersvrouw uit Oudkerk (1917) is eenmaal de oven in de bakkerij verbouwd, wat nogal spanning met zich meebracht. Haar man kon een aantal dagen geen brood bakken. Als oplossing werd er brood bij een andere

bakker gehaald en bezorgd bij de klanten. Het risico hiervan was dat de klanten het brood van de nieuwe bakker lekkerder zouden vinden en dan naar de andere bakker zouden overgaan. Ook was niet duidelijk hoe het brood uit de nieuwe oven zou smaken. De klanten waren aan een bepaalde smaak gewend en het was maar de vraag of deze smaak in de nieuwe oven terug zou komen. De slechte conditie van de bakker leidde voor twee andere bakkersvrouwen tot een vrij definitieve beslissing. Zoals de bakkersvrouw uit Roodenschool (1915) die tijdens haar mans ziekte aanvankelijk het bedrijf alleen draaide, waarbij zij het brood bij een collega inkocht. Toen haar man na twee jaar ziekte overleed, heeft zij het bedrijf opgeheven. Ook een andere bakkersvrouw uit Aerdenhout (1902) werd getroffen door het vroege overlijden van haar man (1944). Zij heeft nog een aantal jaren, tot 1951, het bedrijf alleen geëxploiteerd. Het bedrijf bleef de broodproductie voortzetten maar doordat in de bakkerij een bakkersknecht de leiding kreeg, die achteraf niet bekwaam bleek te zijn, heeft zij moeten besluiten het bedrijf te verkopen. De broodbezorging is de belangrijkste inkomstenbron. Het brood wordt bij alle klanten, zelfs de burens van het bakkersbe-

drijf, thuisbezorgd. Het venten van brood geeft een vast inkomen. De relatie tussen de bakker en de klanten is vrij stabiel omdat klanten niet zo snel wisselen van bakker. Het komt nauwelijks voor dat bakkersvrouwen brood bezorgen. Maar als de bakker er niet is wat dan? Een leuke anekdote is de vervanging van de vader van een bakkersdochter uit Huizen (1906). Haar vader bezorgde brood met de hondenkar. In 1914 werd hij opgeroepen als soldaat. Het gezin kreeg geen uitkering en had daardoor geen inkomsten meer. Haar moeder kwam op het idee om te gaan bezorgen. Maar omdat niemand haar vaders klanten kende, adviseerde haar moeder om op die adressen, waar de hond voor de deur bleef staan, brood te bezorgen. De gedachte van haar moeder was dat de hond wel zou stoppen bij de klanten waar haar man brood bracht. En met veel trots vervolgde zij haar verhaal: "waarachtig die hond wist al de klanten. Stond stil met de kar alsof hij wilde zeggen hier moet je zijn."

Winkelverkoop

Aanvankelijk vindt er in de winkel nog weinig verkoop plaats. Het meeste brood verkopen de bakkers aan de deur. Alleen klanten die iets hebben vergeten af te nemen van de broodbezorger of kwetsbare producten willen kopen, zoals koekjes of gebakjes, komen naar de bakkerswinkel. Gedurende de jaren zestig worden de taken uitgebreid met het inrichten van de etalage, de vitrines aanvullen (met koekjes, gebakjes, chocolaatjes, etc.) en de bakkerswinkel schoonhouden. Naast hun zelfgebakken broodassortiment kunnen nog bijartikelen worden gekocht: chocolade, bonbons, beskuit, biscuit. Deze doorverkoopproducten kopen zij in bij de leveranciers. Vertegenwoordigers komen in opdracht van de fabrikanten de bakkersbedrijven bezoeken. En bakkersvrouwen plaatsen bij hen hun bestellingen voor de gewenste nevenproducten. Zij zijn gespist op een goede kwaliteit van deze doorverkoop en op de inkoop van nieuwe bijartikelen. Zo wist een bakkersvrouw uit Aerdenhout (1902) zich nog te herinneren dat zij de chocolademerken Ringers en Baronie verkocht. Alleen goede kwaliteit chocola kon te koop worden aangeboden, daarom kwam het merk Van Dungen niet in haar assortiment voor. Dit merk Van Dungen was geen eerste kwaliteit, meende zij. De bakkerswinkel was gevestigd in Aerdenhout, waar de klanten nogal hoge eisen stelden aan de producten. Bij de inkoop van de artikelen moest met de 'goede' smaak van haar publiek rekening worden gehouden. Daarom bood zij geen goedkope snoepjes en bonbons te koop aan. Bij een andere bakkersvrouw uit Alphen (1913) werd voornamelijk het merk Droste chocolade verkocht. In het begin waren ook de koekjesrepen van het merk Kwatta te koop. Deze Kwattarepen waren in haar ogen te goedkoop en leverden haar te weinig winst op. Het merk haalde zij vrij snel uit het assortiment.

Zolang de winkelverkoop weinig inzet vergt kan de huishouding en de verzorging van het gezin min of meer gelijktijdig met de winkelverkoop worden uitgevoerd.

Indien het nodig is, worden de bezigheden onderbroken om de kopers te bedienen. Het onderbreken van huishoudelijk werk komt nog niet veelvuldig voor, omdat er nog maar weinig winkelklanten zijn. Een bakkersvrouw uit Hillegom (1918) afkomstig uit een ondernemersgezin, maakte, zoals zij zelf als meisje thuis gewend was geweest, de boterhammen klaar voor haar kinderen. Tijdens dit karweitje was de winkeldeur al open. Om zeven uur 's morgens opende zij de deur van haar bakkerswinkel. Aangezien zij vanuit een ruitje in de kamer zicht had op de bakkerswinkel, kon zij intussen allerlei huishoudelijke zaken uitvoeren zoals strijken en de was opvouwen. Een bakkersvrouw uit Leeuwarden (1916) onderbrak eveneens haar huishoudelijk werk voor de winkel. Hoewel haar broers (beiden bakker) zich niet met de voedselbereiding bemoeiden, letten zij wel op de kookpannen als zij in de winkel moest helpen. Zij zetten dan de vlam lager zodat het eten niet zou aanbranden. Om het zicht op de kookpannen te vergemakkelijken, stond het gasstel in een hoekje in de bakkerij. Van de bakkers kon niet worden verwacht dat zij de kookpannen in de keuken in de gaten zouden houden.

Hoewel de bakkersvrouwen zichzelf niet hebben gezien als ondernemer, blijkt uit hun werk wel degelijk dat zij zich ondernemend hebben gedragen. Klantencontacten worden als waardevol gezien en ook hun winkel promoten zij. Van klanten ben je afhankelijk want zij zijn de voornaamste inkomstenbron. De bakkersvrouwen zijn zich ervan bewust dat kopers moeten worden gekoesterd. Bedrijfsbeslissingen hebben veelal te maken met de aanschaf van bakkerijapparatuur. De bakkers, hun mannen, nemen hierin de meeste besluiten. Bakkersvrouwen doen de managementtaken doorgaans omdat hun echtgenoot er geen tijd voor heeft of voor wil vrijmaken. Hun betrokkenheid hier is dat er zoveel mogelijk geld wordt geïnd. Uitstaande schulden bedreigen de bedrijfscontinuïteit. Daarbij tonen zij inventiviteit om dit doel te bereiken. Zo had een bakkersvrouw uit Aerdhout (1902) in haar woonplaats een groot aantal klanten met schulden. Zij ging er zelf op uit om het geld te innen. Wanneer de klanten dan nog weigerden te betalen dan had zij een vrij onorthodoxe methode. Betaalden klanten niet, dan dreigde zij hun werkgever in kennis te stellen van hun schulden. Meestal werd snel betaald na een dergelijke handelwijze. Ook een bakkersvrouw uit Beilen (1915) herinnerde zich klanten die om uitstel van betaling vroegen. Deze kopers vroegen een week uitstel en betaalden dan twee weken later hun rekening. Echter onder deze groep zaten ook betalende, die de afspraken aan hun laars lapten. Haar man weigerde zich bezig te houden met onwillige klanten en hun achterstallige schulden; daarom deed zij het maar.

Niet allemaal zijn zij betrokken bij de administratie en boekhouding. Maar als zij wel iets doen gaat het om het schrijven van rekeningen voor klanten en het onderhouden contacten met vertegenwoordigers. Een aantal, in het bezit van een middenstandsdiploma, handelt alleen de boekhou-

ding af. De meesten onder hen doen dit samen met de bakker.

Zichtbaar aanwezig

Tussen 1900 en 1945 komen de bakkersvrouwen zichtbaar in de winkel terecht. De winkel, vaak een afgescheiden deel van de woonkamer, wordt ingericht voor verkoop aan huis. Het hedendaagse beeld dat bakkersvrouwen in de winkel staan is mede door de ontwikkelingen in het begin van de vorige eeuw gangbaar geworden.

Oorspronkelijk doen bakkersvrouwen veel werk dat voor de buitenwereld onderbelicht is gebleven. In het begin is daar het productiewerk in de bakkerij, doorgaans clandestien. De Arbeidswet van 1919 heeft hierin een cruciale rol gespeeld. De uitvoering van de Arbeidswet in 1920 is erop gericht om vrouwen te beschermen tegen zware arbeid. Vrouwen mogen 's nachts niet werken terwijl het broodbakken doorgaans na middernacht begint. Zo blijken vrouwen buiten het productieproces te worden gehouden. Dit is de formele kant, maar de praktijk leert anders. Regelmatig worden de regels overtreden doordat vrouwen frequent blijken te werken. De bakkersdochter uit Huizen (1906) weet nog dat haar moeder hielp vooral in de tijd rond sinterklaas in de bakkerij, want dan werd er veel speculaas gebakken. Ook voor een bakkersdochter uit Katwijk (1906) was 's nachts broodbakken een normaal verschijnsel. Maar zij herinnerde zich de controles van de politie 's nachts. Politieagenten werden onthaald op koffie en broodjes want 'met de politie was je eigen. Je kon ze zo al een beetje lijmen'. Zo trachtte haar vader te voorkomen dat werd ontdekt dat zijn vrouw in de bakkerij werkte. Een ontdekking bracht hoge boetes met zich mee, die moesten worden betaald. Bakkersvrouwen deden hun bakkerijwerk daarom verborgen.

De enige zichtbare taak is hun winkelwerk. Een taak die tot in de jaren zestig van de 20e eeuw nog beperkt is, want het meeste brood wordt uitgevent. De winkel is aanvankelijk geen druk verkoopkanaal. Wel worden er wat bijproducten verkocht maar de winkel draagt maar weinig bij aan de omzet. Na verloop van tijd gaan de nevenartikelen (beschuït, biscuit, rollen drop) voor meer inkomsten in de winkel zorgen. De doorverkoop komt op gang door de wijziging van de vestigingwet (rond 1950). De liberalisatie van deze wet leidt ertoe dat

Mevrouw Angerman, geboren 1923.
Bakkersvrouw in een bakkersbedrijf in Beerta.
Het bedrijf was inmiddels beëindigd ten tijde van het interview (1997).
Foto: Heleen Louwerse (1997).

de verkoop van niet-eigengemaakte producten steeds omvangrijker wordt en daarmee wint de winkeltaak aan importantie. Dit is echter een langdurig proces dat pas haar hoogtepunt heeft tijdens de werkperiode van de volgende generatie bakkersvrouwen. Zij zorgen door de winkelverkoop voor de bedrijfsomzet en daarmee voor de bedrijfscontinuïteit. De basis voor dit succes is al gelegd door de oudste bakkersvrouwen die voordien werkten in het bakkersbedrijf. Tijdens hun werkperiode is de omwenteling gaande van broodbezorging naar winkelverkoop. Nadien is men er zich op gaan toeleggen om van de winkel een verkoopkanaal te maken. Maar het huidige beeld dat bakkersvrouwen onafgebroken in de winkel staan is destijds nog geen praktijk. Wel is het zo dat zij zich de winkel steeds meer gaan toeëigenen als hun werkdomin. De toevallig uitgevoerde winkeltaak van de oude generatie bakkersvrouwen heeft uiteindelijk geleid tot een permanente verkoopfunctie van de huidige bakkersvrouwen.

Geïnspireerd door haar oma, Anna Louwerse - een bakkersvrouw/ondernemer - is Heleen Louwerse, samen met haar partner Hendrik Dirk Roodenburg, de verhalen van bakkersvrouwen over hun werkzaamheden gaan vastleggen.

Literatuur

- . Ria Efdée, *Bakker hoe bakte je 't toen? Een onderzoek naar baktechniek, bakkers en bakprodukten op het Friese platteland (1919 - 1939)*. Publicatiereeks van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland, 6. Leeuwarden, 1986.
- . Ria Efdée, *Beschuit een tere juffer*. Den Haag, 1989.
- . G.H.M.J. Verhaegen, *Rationeele broodvoorziening in Nederland*. Leiden, 1941.
- . J.J. Voskuil (met medewerking van A.C. Spil en F.M.A. van der Wiel), *Twaalf bakkers en twee bakkersdochters*. Wageningen / Arnhem, 1978.

Een monumentale biografie

De biografie van Aletta Jacobs mag met recht een monument genoemd worden. Het is een indrukwekkend boek wat betreft het aantal pagina's (ruim 700), maar het is ook een veelomvattend boek als het gaat om de reikwijdte van alle verbindingen van Jacobs met de wereld om haar heen. Dit historiografisch gedenkteken voor de inspanningen van de burgerlijke dames van de eerste feministische golf was ook wel nodig in een tijd waarin historici zoals Bank en De Rooij zich opstellen als de nieuwe poortwachters van het Nederlands verleden. Naast Piet Hein en Colijn horen moedige vrouwen daar ook in thuis.

Het ontbreken van monografieën over de vrouwenkiesrechtbeweging is een merkwaardig gegeven in de Nederlandse (feministische) geschiedschrijving. Waarschijnlijk heeft het alles te maken met het ongemak dat marxistisch-feministische historica's voelden ten opzichte van de rechtschappen, maar paternalistische dames van stand die de wereld wel wilden verbeteren maar hun handschoenen niet wilden besmeuren en vooral hun éigen vrijheid en gelijkheid wilden bepleiten.

Annie Romein-Verschoor schrijft in *Vrouwenpiegel* (1935) dat de Hollandse dames verstoken bleven van de ware geest der revolutie. Hun hoogste doel was het veilig stellen van een behoorlijke werkkring voor zichzelf, zodat zij 'de ouderwetse soep- en borstrokken-liefdadigheid' konden vervangen door rationelere vormen van 'bescherming van haar misdeelde zusters'. Het vermeende eigenbelang en paternalisme van de burgerlijke hervormers van de negentiende eeuw, waartoe ook Jacobs behoorde, zou ook latere historica's in de weg staan die liever schreven over dienstmeisjes en arbeidervrouwen om daarmee de klassenstrijd een warm hart toe te dragen. Bosch schrijft in haar inleiding dat zij aanvankelijk ook neigde het ijdele beeld van Aletta Jacobs, als heldhaftig en voorbeeldig, zoals dat uit haar eigen *Herinneringen* naar voren komt, te nuanceren ten gunste van andere vrouwen. Toch zijn Aletta Jacobs' eigen gepubliceerde herinneringen niet zo maar te lezen als een vorm van zelfverheffing. Zoals Bosch terecht schrijft in haar mooie inleiding, hoorde het schrijven van een (auto)biografie bij de politieke cultuur van de internationale vrouwenbeweging. Veel wegbereidsters schreven hun memoires, zoals de Amerikaanse feministes Elizabeth Cady Stanton (*Eighth Years and More. Reminiscences 1815-1897*), Anna Howard Shaw (*The Story of a Pioneer*) en Emmeline Pankhurst (*My Own Story*). Aletta's eigen memoires lagen in de lijn der verwachting en waren deel van een internationale traditie. Het doel van die levensbeschrijvingen was politiek. Het uitventen van het lijden en het offer voor de grote strijd voor rechtvaardigheid diende zoals in het geval van Pankhursts boek rechtstreeks als propagandamiddel om fondsen te werven. De feministes van het eerste uur bewaakten en regisseerden de herinnering aan hun eigen beweging door het schrijven van dergelijke memoires en door het oprichten van archieven. Zonder Aletta's eigen verhaal kritiekloos over te nemen, zijn

de *Herinneringen* voor biografe Bosch een centrale bron als document van een mentaliteit en de constructie van een identiteit. Jacobs werd beroemd als belichaming van de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Bosch merkt echter op dat de strijd om het vrouwenkiesrecht een bescheiden plaats in haar leven innam. Jacobs zette zichzelf neer als iemand die niet zozeer de wettelijke gelijkheid van mannen en vrouwen voor ogen stond maar vooral werd gedreven door de grote ongelijkheid als gevolg van armoede. Als arts werd zij geconfronteerd met het lijden van vrouwen die teveel kinderen kregen en woonden in erbarmelijke en vervuilde omstandigheden. Volgens Bosch was de voornaamste drijfveer van Aletta Jacobs een onwrikbaar gevoel voor rechtvaardigheid. Aletta Jacobs was in haar ogen dan ook een veelzijdig hervormster die haar sporen had verdiend als het ging om de sociale kwestie van de negentiende eeuw. Dit is een heel andere visie dan die van Annie Romein, en ook van veel historici na haar die het activisme van de burgerlijke hervormers en de dames feministes vooral toeschreven aan verveling, domme ambitie of statuscompetitie. Spigt heeft het bijvoorbeeld in *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (1976) over de 'cursusmentaliteit' van Aletta Jacobs.

Beroep en netwerken als bron van inspiratie

Aletta's oprechte beweging was, zoals Bosch mooi laat zien, onlosmakelijk verbonden met haar beroep als arts. Door de contacten van haar geliefde, de graanhandelaar en radicale liberaal Victor Carel Gerritsen, werd Aletta al heel gauw geïntroduceerd in de kringen van radicale hervormers en vrienden in Londen. De internationale graanhandel was sinds de oprichting van de Britse Anti-Corn Law League in 1838 bij uitstek een netwerk waarin radicaal-liberale opvattingen domineerden. Aletta ging in 1879 op studiereis naar Engeland en bezocht daar het kleine hospitaal voor vrouwen in de Londense arbeiderswijk Marlylebone. Aan het hoofd stond de eerste vrouwelijke Engelse arts Elizabeth Garrett Anderson. De professionele zorg voor de vaak aan veelvuldige zwangerschappen gerelateerde ziektes van arme vrouwen en kinderen, sprak Aletta aan. Zij woonde elke ochtend de polikliniek in het kinderziekenhuis bij. Garrett Anderson die streefde naar volledige gelijkstelling van mannen en vrouwen in het medisch beroep was een groot voorbeeld voor Jacobs. Later zou zij zelfs ook een gratis spreekuur voor arbeidervrouwen uit de Jordaan beginnen.

Via Elizabeth Garrett Anderson kwam Aletta Jacobs ook in aanraking met de belangrijke kiesrechtstrijdsters van het eerste uur. Garrett Anderson maakte deel uit van de kringen rond John Stuart Mill en de latere leidster van de Britse gematigde vrouwenkiesrechtbeweging, Millicent Garrett Fawcett, was een zuster van haar. De persoonlijke confrontatie met het lijden van arme mensen én de netwerken waar zij door opleiding, beroep en afkomst toegang tot had, waren belangrijke elementen in het leven van Jacobs en leidden uiteindelijk tot haar politiek activisme. Het was dus niet toevallig dat het boegbeeld van de vrouwenkiesrechtbeweging een arts was. Met name de impact van een persoonlijke ontmoeting met een stervende prostituee in het ziekenhuis in Groningen was, zoals Bosch beschrijft, bepalend voor Jacobs' boodschap aan de wereld. Dit weesmeisje was verleid door een heer die haar in ordeel bracht. Toen zij zich realiseerde waar zij was, besefte zij dat er geen ontsnapping meer mogelijk was. Deze negentiende-eeuwse versie van de internationale vrouwenhandel kwam vaker voor in de negentiende eeuw; vele arme meisjes werden zo het onschuldige slachtoffer van de lust van

heren van stand. Omdat Aletta Jacobs als arts in aanraking kwam met deze slachtoffers van de dubbele moraal wist zij beter dan anderen hoe ernstig de problematiek was en voelde zij zich extra betrokken. Syfilis levert net als cholera, een vreselijk ziektebeeld op. Ook voor andere feministen was de prostitutiekwestie dan ook de kern van de sociale kwestie. De symbolische kracht van de prostitutie als slavernij der vrouwen was groot.

De sociale kwestie, sociale hervorming en kiesrecht

De verbinding tussen de sociale kwestie, sociale hervorming en kiesrecht zoals belichaamd door Aletta Jacobs maakt duidelijk dat de eerste feministische golf vooral voortkwam uit een verlangen de sociale ongelijkheid te bestrijden en minder een beweging was die primair de gelijkheid van vrouwen nastreefde vanuit een juridische, klassiek liberale denktrant. De strijd tegen de armoede en onzedelijkheid werd beschouwd als een kwestie van morele hervorming en niet van economische herverdeling door middel van wetgeving. Als zedelijke beweging droeg het feminisme ironisch genoeg ook bij aan het burgerlijk zedelijk regime, waarin het moederschap een verheven morele betekenis kreeg, burgermannen zichzelf moesten beheersen en buitenechtelijke seks een vreselijke zonde werd. Die moraal werd vastgelegd in de zedelijkheidswetgeving van 1911. Maar het verhaal van Jacobs' geloof in rechtvaardigheid zoals opgetekend door Bosch maakt nog iets anders duidelijk, namelijk die van de mogelijkheid van strijd vanuit een oprechte, diepgevoelde solidariteit van een hogere klasse met de zwakken in de samenleving. Vrouwen hadden als sociale hervormers een belangrijke rol in de definitie van de morele basis van sociale relaties. Dat ging niet alleen over zedelijke betutteling maar ook over het scheppen van voorwaarden voor gelijkheid en geluk.

Het is de vraag of Bosch Aletta's zelfbeeld als hervormster van sociale misstanden reproduceert. Het grootste deel van de biografie behandelt de kiesrechtjaren van Aletta Jacobs, haar internationale contacten, haar reizen en haar leiderschap. Dat er een discrepantie is tussen de wijze waarop Aletta Jacobs herinnerd wenste te worden en de herinnering aan haar, zoals verwoord in haar biografie, is vooral een gevolg van de wijze waarop de internationale kiesrechtbeweging haar nagedachtenis organiseerde en documenteerde. Er zijn nu eenmaal veel meer bronnen over die periode. En die bronnen zijn verleidelijk. Er rijst een beeld op van Aletta Jacobs die genoot van de ontvangsten en recepties op huizen en buitenplaatsen van de internationale elite en adel. Door de internationale congressen van de vrouwenbeweging ontmoette Aletta Jacobs alle belangrijke vrouwen van die tijd, waaronder Charlotte Perkins Gilman en Susan B. Anthony. Die internationale contacten waren natuurlijk opwindend, maar ook bepalend voor het succes van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht na 1900. De radicale actiemethoden van de suffragettes vond Jacobs, die in 1910 zelf in een suffragette betoging meeliep, ook wel inspirerend, zij het in gematigde vorm.

Het lijkt dat Bosch met de biografie in al haar doelstellingen is geslaagd. De ruime aandacht voor de internationale vrouwenkiesrechtbeweging leidt tot een 'vergruizing' van Aletta's singuliere beeld temidden van al die actiebereide vrouwen, beschrijvingen van demonstraties in binnen- en buitenland en de interne conflicten binnen de organisatie. Daarmee is

MINEKE BOSCH

Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid

Aletta Jacobs
1854-1929

UITGEVERIJ BALANS

Bosch ook begonnen aan de door haar gesignaleerde tweede historiografische lacune: het ontbreken van een prosopografie van de vrouwenkiesrechtbeweging. Dat men het boek daardoor niet in twee avonden uitleest is niet onoverkomelijk, Bosch schrijft vlot en weet al die 700 pagina's de aandacht van de lezer vast te houden. Dat is geen geringe prestatie.

Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*. Balans, 2005. 819 blz. ISBN 90 5018 657 2. € 37,50.

Hanneke Hoekstra is verbonden aan het Kossmann-Instituut, centrum voor politieke geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. In oktober verschijnt haar boek Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering bij uitgeverij Wereldbibliotheek in Amsterdam. Het gaat over het belang van compassie voor het proces van natievorming in de negentiende eeuw.

Vrouwen en boeken

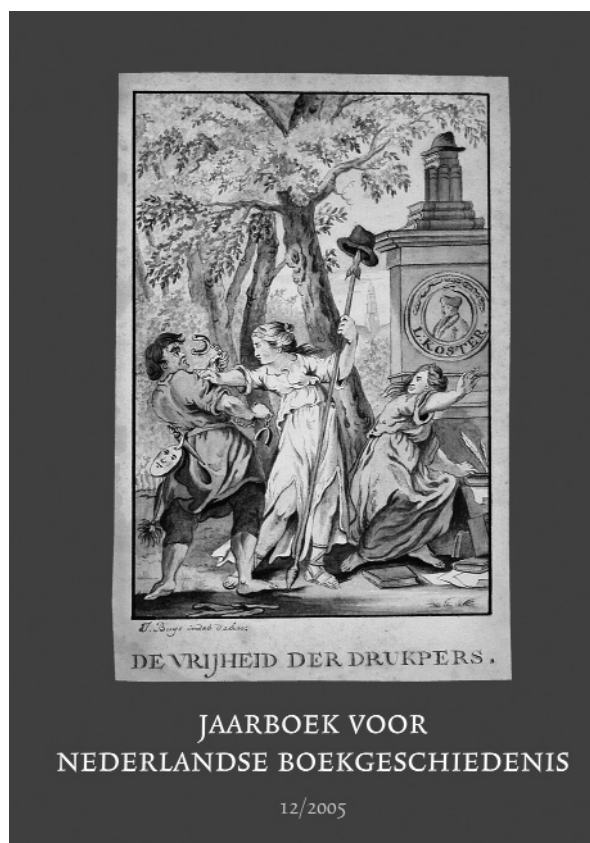
Het thema 'vrouw en boek' leidt nogal eens tot badinerende uitlatingen over zogenaamde 'vrouwenliteratuur', maar die hebben de Nederlandse Boekhistorische Vereniging er niet van weerhouden in maart 2004 een congres over dit onderwerp te organiseren. De lezingen zijn nu, samen met andere bijdragen over hetzelfde onderwerp, gebundeld in het twaalfde *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*. Het resultaat is een gevarieerde verzameling artikelen over lezeressen, uitgeefsters, een schrijfster, bibliothecarissen en vormgeefsters van boeken in de vroegmoderne periode en de twintigste eeuw.

Vrouwen hebben dus ruim baan gekregen in deze bundel, maar een nadere reflectie op sekse in relatie tot meer algemene ontwikkelingen betreffende de productie, distributie en consumptie van boeken is in de artikelen zelden te vinden. Dit heeft vooral te maken met het feit dat de boekgeschiedenis nog een relatief jong onderzoeksterrein is, waar tot voor kort helemaal geen aandacht voor vrouwen en/of gender was. Onderzoekers hielden zich vooral bezig met vragen naar bedrijfspraktijken van (grote) uitgevers en de verspreiding van boeken in de vroegmoderne periode. In dat kader is veel noeste archiefarbeid verricht, die zich concentreerde op onder andere uitgeversarchieven, klantenboeken van boekhandelaren en boedelinventarissen van particulieren. In dergelijke bronnen zijn de sporen van vrouwen niet altijd gemakkelijk te vinden. Aangezien vrouwen hun boeken lange tijd via mannelijke verwanten betrokken, bieden klantenboeken en boedelinventarissen namelijk weinig zicht op hun koopgedrag en/of boekenbezit. Dat een genderperspectief op deze bronnen toch resultaat kan hebben, bewijst Paul Hoftijzer. In een boeiende bijdrage over het boekenbezit van vrouwen in zeventiende-eeuws Leiden vergelijkt hij de boedels van een aantal ongehuwde vrouwen met die van weduwes. Daaruit blijkt geen significant verschil: meer dan de helft van alle Leidse vrouwen bezat ten hoogste tien boeken, waarbij godsdienstige werken oververtegenwoordigd waren. Helaas bieden de inventarissen geen antwoord op de vraag of de vrouwen deze boeken zelf kozen of door conventies in een 'leeskors' werden gedwongen.

Antoinette Bourignon (1616-1680), de succesvolle schrijfster van godsdienstige werken, liet zich in ieder geval niet in een kors snoeren. In een interessante bijdrage belicht Mirjam de Baar de wijze waarop deze vrouw de uitgave van haar vele werken realiseerde. Nauwgezet historisch onderzoek wees onder andere uit dat Bourignon over een eigen huisdrukkerij beschikte, en De Baar concludeert dat Bourignon de drijvende kracht achter de schermen van haar publicaties was – ze schreef niet alleen, maar bemoeide zich met de financiering, de druk en andere organisatorische aspecten van het publiceren. Zo had ze uitgesproken ideeën over de marketing van haar geschriften en was zij een van de eersten die in haar boeken lijsten opnam met de titels en verkoopadressen van eerder verschenen werken. Deze interventies rondom de publicatie van haar werk hield Bourignon voor de buitenwereld echter verborgen, waardoor zij zich schijnbaar voegde naar de regel dat vrouwen niet in de openbaarheid traden.

De relatie tussen vrouwen en openbaarheid via de drukpers wordt eveneens door Myriam Everard geëxploreerd, in haar bijdrage over Catharina Dóll-Egges en andere uitgeefsters tijdens de patriottentijd en de Bataafse Republiek. Vanuit het perspectief dat uitgevers (m/v) openbare activiteiten – uitgeven en verkopen – ontplooiën die de openbaarheid mede vormgeven, pleit Everard voor meer onderzoek naar vrouwelijke uitgevers in de jaren 1780 en 1790. Haar eigen resultaten bieden interessante perspectieven: het blijkt dat een aantal uitgeefsters zich expliciet verbond met de 'nieuwe politiek' van die dagen, zoals de weduwe Vieweg die een door haar uitgegeven krant enige tijd het motto 'zusterschap' meegaf en de weduwe Dóll die plannen had een vertaling van Mary Wollstonecrafts *Vindication of the rights of women* (1792) te realiseren.

Meer onderzoek naar de bedrijfspraktijk van deze uitgeefsters biedt volgens Everard mogelijkheden de bijdrage van vrouwen aan het ontstaan van een nieuwe politieke cultuur rond 1800 te schrijven. Zij breekt daarom een lans voor een boekgeschiedenis die zich niet beperkt tot boeken alleen, maar de meeste andere bijdragen beper-

ken zich tot boekhistorie in engere zin. Rudolf Rasch belicht bijvoorbeeld de dochters van de achttiende-eeuwse muzikuitgever Estienne Roger, die onmisbare schakels waren in de vererving van de zaak. Marjan Groot behandelt het aandeel van vrouwen in de vormgeving van boeken in de periode 1895-1940, en Marjolein Nieboer gaat in op de beeldvorming rond de bibliothecaresse tussen 1900 en 1940. Lizet Duyvendak boog zich over twintigste-eeuwse leeskringen, en Inge de Wilde, Janneke van der Veer en Lisa Kuitert hielden zich bezig met een nieuw fenomeen in de twintigste eeuw: de vrouwelijke uitgever die niet uit een boekhandelsfamilie stamt. Al deze bijdragen sluiten aan bij de oproepen van Hannie van Goinga en Boudien de Vries in deze bundel meer onderzoek naar vrouwen binnen de boekenbranche te doen, opdat het boekhistorische geschiedbeeld aangevuld en gecorrigeerd wordt. De verschillende artikelen bieden daartoe mooie aanzetten. Het is te hopen dat sekse na deze bundel definitief op de agenda van boekhistorici staat – en ook de negentiende eeuw in het onderzoek zal worden betrokken. De ambitie kan wat mij betreft wel wat uitgebreid worden, omdat met name Everard en De Baar laten zien hoezeer een boekhistorische invalshoek ook van belang kan zijn voor meer 'algemeen' historisch onderzoek naar bijvoorbeeld (de constructie van een nieuwe) openbaarheid – en de rol van vrouwen daarin.

Adriaan van der Weel e.a. (red.), *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis 12*. Vantilt/Nederlandse Boekhistorische Vereniging, 2005. 221 blz. ISBN 90 77503307. € 27,50.

Marijke Huisman (1972) doet aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam promotie-onderzoek naar de commercialisering van het autobiografisch schrijven in Nederland, 1850-1918.

“Aletta Jacobs en het verlangen naar de politiek”

Een tienermeisje, dat de naam kreeg van Aletta Jacobs vindt dat wel "cool". Ze vindt het extra leuk, dat ze nu ook op school over deze beroemde Groningse joodse vrouw leert. Tweede Kamerleden (m/v) vertellen wat Aletta Jacobs voor hen persoonlijk betekent. Dit zijn twee van de vier videofragmenten, die de tentoonstelling over het leven en werk van Aletta Jacobs in het gebouw van de Tweede Kamer verlevendigen.

Van Aletta Jacobs zijn geen filmbeelden bewaard gebleven. De enige keer dat ze op het bioscoopjournaal te zien was, was in 1929, toen ze werd gecremeerd. Op die dag werd duidelijk afscheid genomen van een grote Nederlander. Krantenberichten over haar overlijden zijn in de tentoonstelling te lezen. Een minder bekend element uit het leven van Jacobs is haar joodse achtergrond, ze vond het niet nodig om dit expliciet te benoemen in de autobiografie die ze in 1924 schreef. Bovendien was Aletta Jacobs niet godsdienstig en had ze zich geprofileerd als een radicaal en vrijdenker. Mineke Bosch vertelt in een videofragment dat het schrijven van de biografie haar de gelegenheid bood om Aletta Jacobs meer te positioneren in het joodse milieu in de stad Groningen en het dorp Sappemeer, waar ze opgroeide. De rol die haar joodse opvoeding en het netwerk van joden rondom haar familie speelden in haar leven was tot nu toe namelijk tamelijk onderbelicht.

In haar latere leven werkte Jacobs zeer nauw samen met Rosa Manus, die na haar dood in 1935, met twee anderen het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging oprichtte. De nalatenschap van Jacobs belandde in dit archief. Beide vrouwen deelden dezelfde passie voor vrouwen, vrede en rechtvaardigheid. Rosa Manus kwam om in kamp Ravensbrück in 1943. Het archief van het IAV werd in 1940 door de Duitse bezetters weggehaald en pas in 1992 ontdekt in het Osobyi archief in Moskou. Een deel keerde in 2003 terug, maar een aantal dozen van Jacobs, zijn tot op heden nog niet gevonden.

Op 28 april opende Tweede Kamervoorzitter Frans Weisglas deze tentoonstelling, die tot begin november het gebouw van de Tweede Kamer zal sieren. Weisglas onthulde dat hij graag zou willen dat meer dan 50% van de parlementariërs vrouw was. De expositie is gemaakt door Dineke Stam in samenwerking met het IAV, het Centrum voor Gender en Diversiteit van de Universiteit van Maastricht en de afdeling voorlichting van de Tweede Kamer. Meteen na binnenkomst in de hal staat een aantal voorwerpen in vitrines, die eigendom waren van Aletta Jacobs en uit museumcollecties in bruikleen zijn gegeven. Haar bureau staat er opgesteld en er wordt een grote reiskoffer tentoongesteld met originele visa van haar wereldreis in 1911-1912. Het is een enorm gevaarte dat op de zijkant staand de vorm heeft van een soort kastje met laden. Ook zijn er vier schilderijen, gemaakt door Izaak Israëls, voor de gelegenheid bijeen gebracht. Aletta Jacobs was een fervent poppenmaakster; ze maakte vele poppen voor de kinderen uit haar omgeving. Eentje ervan is bewaard gebleven; een theemuts in de vorm van een pop gemaakt uit de stof van een avondjapon. Het was mooi om te zien hoe haar 'vrouwelijke' talenten en hobby's ook een plaats kregen op de tentoonstelling. De anekdote uit haar autobiografie, waarbij de voorziene echtgenoot Carel Gerritsen Aletta en haar zus handwerkend aantreft - hij

vindt dat maar niks - is kostelijk.

De tentoonstelling is compact en toegankelijk ingericht voor een divers publiek. Een tijdbalk, die haar leven markeert met illustraties en foto's, vormt een belangrijk onderdeel van de tentoonstelling. Daarnaast krijgt de bezoeker een beeld van Jacobs studietijd, haar ervaringen als arts en activiste en haar leven als publiek persoon. Ook aan een aantal privé-aspecten wordt aandacht gegeven. Eigenlijk is de tentoonstelling een ingedikte vorm van de vuistdikke biografie van Bosch.

Ik denk dat je de tentoonstelling het beste kan bekijken na het lezen van de biografie van Bosch. Dan krijgen de kleine dingetjes meer waarde, die je anders door de compactheid van de tentoonstelling wellicht over het hoofd kan zien. Mijns inziens waren de lesgevende tieners van het Aletta Jacobscollege in Hoogezand het mooiste onderdeel van de tentoonstelling. Het feit dat dit homevideo's waren van de leerlingen zelf, maakte ze minder gelikt.

Tentoonstelling “Aletta Jacobs en het verlangen naar de politiek”, tot 4 november in het gebouw van de Tweede Kamer in Den Haag.

Op werkdagen van 10 tot 17 geopend.

Virtueel ook op alettajacobs.org.

Janny Nieboer is zelfstandig tekstschrijver.

LOVER TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUREN EN WETENSCHAP

2005 3

Agenda voor de Toekomst
Feministische uitdagingen,
10 jaar na 'Beijing'

Actievoeren of mainstreamen?
Een tweeluik over
effectieve politieke strategieën

SGP
Vrijzone voor vrouwenverachting

Weg met het theepotsyndroom
Kinderopvang als basisvoorziening

Gender budgetting
Al het geld eerlijk verdelen

LOVER is een kwartaaluitgave van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV). Verkrijgbaar vanaf september in de boekhandel à €5,99. Abonnementen: studenten €13 / particulieren €22 / organisaties €29. Telefoon: 0251 - 31 39 39 (Abonnementenland). Informatie over LOVER: www.tijdschriftlover.nl.

Het IIAV jubileert!

Het IIAV viert dit najaar haar 70-jarig bestaan. Ondanks het matige politieke klimaat en de daaruit vloeiende financiële tegenslagen voor de vrouwenbeweging – de voornaamste subsidiegever, de Directie Coördinatie Emancipatiezaken, heeft het IIAV per januari 2005 tien procent gekort – toch een reden om feest te vieren. Immers, het IIAV blijft onverdroten archieven en informatie op het gebied van vrouwenemancipatie en feminisme verzamelen en ontsluiten om deze beschikbaar te maken voor onderwijs, wetenschap en vrouwenbeweging. Ironisch genoeg heeft het IIAV het juist in deze tijden drukker dan ooit. Doordat vele vrouwenorganisaties hun subsidies van overheidswege zagen verdwijnen, zijn velen ter ziele gegaan. Hun archieven en/of collecties zijn vervolgens bij het IIAV terechtgekomen.

Het begon allemaal in 1935 toen drie vrouwen besloten samen het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (toen dus nog IAV) op te richten. De oudste was Johanna Naber, al jaren strijdster voor vrouwenrechten. De jongste was Willemijn Posthumus-van der Goot, de eerste vrouwelijke gepromoveerde econoom in Nederland. En dan *last but not least* Rosa Manus: zij completeerde de drie generaties die zij samen weerspiegelden. Zij had zich reeds decennialang ingezet in de nationale en internationale vrouwen(kiesrecht)beweging.

De drie vrouwen brachten elk hun eigen expertise mee om het IAV succesvol te maken. Naber haar grote ervaring, Posthumus-van der Goot haar wetenschappelijke achtergrond (en een handige connectie: haar echtgenoot was de directeur van het IISG) en Rosa Manus haar

omvangrijke internationale netwerk.

De drie feministen hadden een aantal redenen voor de oprichting van het IAV. Zij vonden dat het cultureel erfgoed van vrouwen en informatie over de vrouwenbeweging behouden moest blijven. Veel vrouwen die actief waren geweest in de vrouwenbeweging rond 1900 waren oud of al overleden. Daarnaast hadden de jonge, veelal wetenschappelijk geschoolde feministen behoefte aan goed gedocumenteerde kennis van het verleden. Bijvoorbeeld om zich te kunnen weren tegen de vele aanvallen op het recht van vrouwen om betaald te werken, die sinds de jaren twintig van regeringswege plaatsvonden.

De belangrijkste collectie in het prille IAV was de nalatenschap van Aletta Jacobs, die zij aan Rosa Manus had geschonken. Daaromheen breidde de collectie zich uit met vele schenkingen uit binnen- en bui-

tenland. Na de roof door de Nazi's en moeizame tijden in de Tweede Wereldoorlog, bleezen de overgebleven vrouwen het IAV in 1947 toch nieuw leven in. Met vereende krachten werd geprobeerd de collectie weer op te bouwen. Met succes: vele zusters uit binnen- en buitenland schonken nieuw materiaal voor de collectie.

IAV wordt IIAV

In de jaren zeventig maakte het IAV – toen gevestigd op de Herengracht – een enorme groei door in het kielzog van de tweede feministische golf. In 1975, het Internationaal Jaar van de Vrouw, kreeg de organisatie een flinke overheidssubsidie en kon zij meer betaalde krachten aanstellen. In 1981 betrok het IAV een pand samen met ondermeer het Informatie- en Documentatiecentrum voor de

Het IIAV huist heden ten dage in de majestueuze Gerardus Majellakerk aan het Obiplein in Amsterdam. ©Elkie Jordans

Het hoofdbestuur van de International Alliance of Women, de Wereldbond voor Vrouwen bijeen in het nog niet officieel geopende IAV.V.l.n.r.: Mrs. M. Corbett Ashby (presidente), mme. D. Ivanova, mrs. N. Spiller, mme. Anna Szlagowska, Dr. Ingeborg Hansen, miss Alison Neilans, mlle. Marie Ginsberg, mrs. Rama Rau, mrs. Kathleen Bompas (algemeen secretaresse), mlle. Emilie Gourd (bestuurssecretaresse), mej. Rosa Manus (eerste vice-presidente), senator F. Plaminkova (vice-presidente), mej. E.H. Piepers (penningmeesteresse). Mei 1936. Fotografie onbekend. Collectie IIAV.

Foto gemaakt tijdens de officiële opening van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV). V.l.n.r. zittend: mev. Adema van Scheltema, mev. Ketelaar van Gogh, drie vrouwelijke studenten Amsterdam-Utrecht, Dr. W.H. Posthumus-van der Groot (stichtster en secretaris), Johanna W.A. Naber (stichtster), Rosa Manus (presidente en stichtster), mev. Cohen Tervaert-Israëls, Prof. Posthumus (directeur van het Instituut voor Sociale Geschiedenis). Staande v.l.n.r.: mej. MacDonald, mev. Potgieser-Rolandus, mev. Manus-van Erkom, mev. van Steenderen-van Houtum, mr. Corrie Tendeloo, mej. Bouwmeester, mej. Jackson, mej. Corrie van der Greindt (adjunct secretaris), mej. B. Ferf (bibliotheecaresse), mev. Slingenberg, mej. Vening Meinesz, Mr. Frida Katz, mej. Annie Schippers, mev. Douwes Dekker-Jolles, mev. B. Rijkens-Culp (penningmeester), jhr. Mr. Bas Bakker, mej. E.H. Piepers, mev. Boissevan van Lennep, hr. Boissevain, mej. Clara Meijers. Uit IAV-archieven, teruggekeerd uit Moskou in 2003, december 1936. ©Nederlands-Belgisch Fotopersbureau.

Vrouwenbeweging (IDC), dat vooral actuele informatie verzamelde, en *LOVER*, tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap. Het IDC werd in 1969 opgericht door het Nederlandse Vrouwen Comité (in 1975 overgegaan in de Nederlandse Vrouwen Raad). Het tijdschrift *LOVER* werd in 1973 opgericht door de actiegroep Man Vrouw Maatschappij. Het IDC, *LOVER* en het IAV fuseerden in 1988 tot het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV).

Eind 1993/begin 1994 verhuisde het IIAV naar de voormalige Gerardus Majellakerk op het Obiplein in de Indische buurt. Deze gerestaureerde kerk met haar immense koepel biedt een waardig onderdak aan de unieke collecties van het IIAV: honderden meters oude en nieuwe tijdschriften, bro-

chures, boeken, archieven, pamfletten, affiches en foto's. Het IIAV is uitgegroeid tot hét nationale expertisecentrum op het gebied van de positie van vrouwen. Ook internationaal gezien speelt het IIAV een belangrijke rol, vooral in het toegankelijk maken van informatie voor en over vrouwen via moderne informatie- en communicatietechnologie.

Feest!

Het heugelijke feit dat het IIAV 70 jaar bestaat laten wij natuurlijk niet ongemerkt voorbijgaan. Van 30 november t/m 2 december zijn er tal van activiteiten gepland, zoals de masterclass 'Hoe kom ik in de geschiedenisboeken', de presentatie van het boek over de tweede feministische golf van Vivian van der Loo, een tentoonstelling, een wetenschappelijk symposium 'Traveling Heritages' en een colloquium

'Protestrepertoires in Nederland 1965-2005' in samenwerking met het IISG. Verder is er natuurlijk feest voor relaties en medewerkers en geeft het tijdschrift *LOVER* een themanummer uit, gewijd aan het jubileum. Het volledige programma vindt u via www.iiav.nl/nieuws. U bent van harte welkom het IIAV-jubileum mee te vieren!

Voor informatie over de geschiedenis van het IIAV kunt u terecht bij de informatiebalie via nummer 020 6650820 of via e-mail: info@iiav.nl. Op de website www.iiav.nl kunt u meer lezen over de huidige activiteiten en projecten van het IIAV.

Portret van Willemijn Posthumus van der Goot. Jaartal en fotograaf onbekend. Collectie IIAV.

Portret van Rosa Manus, aan de telefoon. Jaartal en fotograaf onbekend. Collectie IIAV.

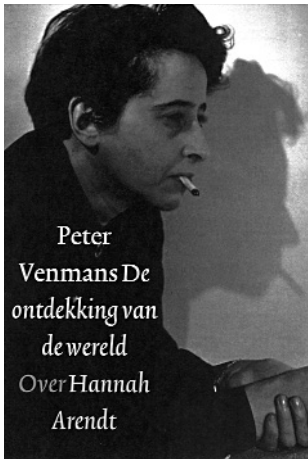
Nieuwe boeken

Tonny van der Horst *Vroeger. Herinneringen*

Atlas, 2005. € 25,-.
Vroeger bevat de verzamelde herinneringen van Tonny van der Horst (1915). In *Het huis aan de Schiekade* en *Liefde en oorlog* beschrijft zij haar jeugd in Rotterdam, haar ouders, het kunstenaarsdorp Bergen en haar huwelijk met Victor van Vriesland. Haar stukken over oud-Rotterdam, die eerder in drie bundels verschenen, zijn eveneens opgenomen en uitgebreid met een aantal nieuwe herinneringen. *Vroeger* brengt de eerste helft van de twintigste eeuw opnieuw tot leven.

Peter Venmans *De ontdekking van de wereld.* *Over Hannah Arendt*

Atlas, 2005. € 18,50.

Dertig jaar na haar dood is de naam van Hannah Arendt (1906-1975) niet meer weg te denken uit het politieke en intellectuele debat. Haar teksten over Israël en Amerika, over het kwaad in de wereld, over terrorisme en wereldvreemdheid, maar ook over de kracht van de democratie blijken verrassend actueel. Het boek van Venmans is een bevattelijke inleiding op het leven en werk van Hannah Arendt.

Irmgard A. Hunt *Op schoot bij Hitler. Een jeugd in een paradijs dat geen paradijs mocht zijn*

Bert Bakker, 2005. € 18,95.
Irmgard A. Hunt werd geboren in 1934, een jaar nadat haar ouders bij de verkiezingen op Hitler en diens nazi-partij hadden gestemd. Ze groeide op in Berchtesgarden, een plaatsje in de buurt van de Obersalzberg, in de schaduw van Hitlers hoofdkwartier, het 'Arendsnest'. Haar ouders bleven gedurende de hele oorlog aanhangers van het nazi-regime, zelfs na de

dood van haar vader in 1941 in Frankrijk. *Op schoot bij Hitler* is een persoonlijke herinnering aan een jeugd omringd door nazi-leiders en hun families.

Betsy Udink *Allah en Eva*

Augustus, 2005. € 18,50.

Drie jaar lang verbleef Betsy Udink in Pakistan. Volgens de moellahs daar is de islam de enige godsdienst ter wereld die vrouwen rechten heeft gegeven. Udink ging op onderzoek uit en liep op tegen honderden ertmoorden en tegen seksueel misbruik van jongens. Op bijna vermakelijke wijze beschrijft ze hoe het is om te leven temidden van gevaar en temidden van terroristisch en sektarisch geweld.

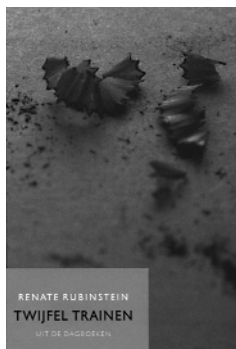
Renate Rubinstein *Jood in Arabië, Gof in Israël*

Augustus, 2005. € 19,95.

In 1967 reisde Renate Rubinstein, drie weken na het uitbreken van de oorlog, naar Israël, bezocht de buurlanden Jordanië en Libanon en probeerde als een der eersten, zeker in Nederland, zich te verplaatsen in de emoties van beide partijen. Het verslag van deze reis, en dat van een volgende in 1971 door Egypte en opnieuw Israël vormen tezamen het hart van deze bundel. Met een voorwoord van Arnon Grunberg.

Renate Rubinstein *Twijfel trainen. Uit de dagboeken, gekozen en ingeleid door Hans Goedkoop*

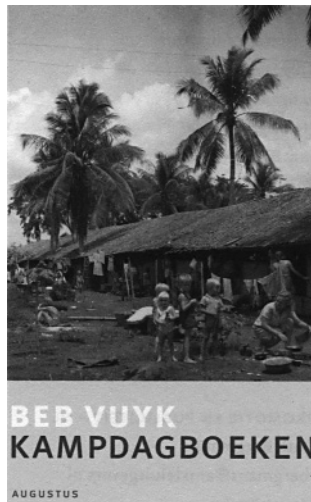
Augustus, 2005. € 10,-.

Deze bundel is een selectie uit de vroege dagboeken van Renate Rubinstein. Ze schreef deze dagboeken nog niet met de gedachte ooit te publiceren, maar uitsluitend en alleen voor zichzelf, op zoek naar een eigen plek in het bestaan.

Beb Vuyk *Kampdagboeken*

Augustus, 2005. € 13,50.

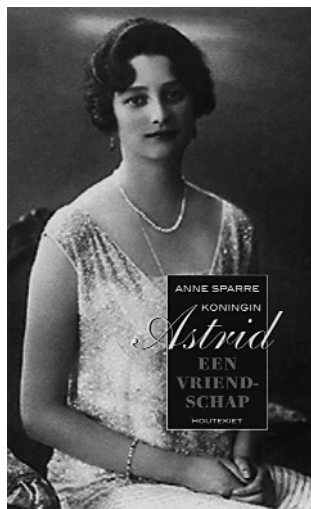

Kampdagboeken van Beb Vuyk is een van de meest indringende *documents humains* over de internering van Nederlanders in Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Anna Sparre *Koningin Astrid. Een vriendschap*

Houtekiet, 2005. € 14,95.

Dit boek vormt een verslag van de vriendschap tussen koningin Astrid en Anna Sparre. Tegelijk

is het een verhaal, gebaseerd op brieven en herinneringen, over hoe een prinses uit Zweden zich ontwikkelde als mens en koningin van België in de eerste helft van deze eeuw.

Amedee Suijver *De draad van Ariadne. De levensverhalen van een groep oud-studenten van de School voor Maatschappelijk Werk ontsloten*

Wetenschapswinkel Letteren

Utrecht, 2005.

In dit boek wordt het levensverhaal geschetst van een groep vrouwen die in de jaren zestig in dezelfde lichte studeerde aan de Karthuizeracademie, de School voor Maatschappelijk Werk in Amsterdam. In de literatuur over het vrouwbeeld in de jaren zestig was vooralsnog weinig ruimte voor persoonlijke ervaringen. Suijver brengt daar met haar boek verandering in.

Irène Némirovsky *Storm in juni*

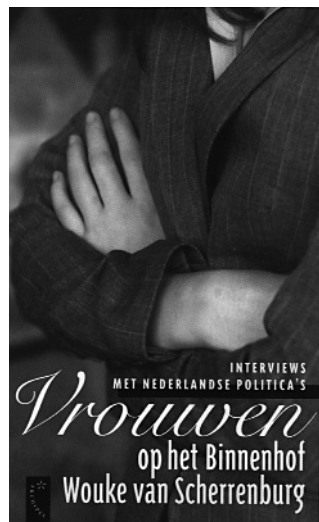
De Geus, 2005. € 24,90.

In de jaren dertig was Irène Némirovsky in Frankrijk een beroemd schrijfster. Maar met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog begonnen haar problemen: ze was joods. *Storm in juni* beschrijft het dagelijks leven in Frankrijk in oorlogstijd.

Wouke van Scherrenburg *Vrouwen op het Binnenhof. Interviews met Nederlandse politica's*

Archipel, 2006.
Tijdens haar jarenlange carrière bij *Den Haag Vandaag* stond Wouke van Scherrenburg bekend als een echte terriër. In dit boek ondervraagt zij de meest prominente vrouwen uit de hedendaagse Nederlandse politiek: doordringend en vanuit een insiderspositie.

Service

Tentoonstelling Aletta Jacobs

Aletta Jacobs stelde zich kandidaat voor de Tweede-Kamerverkiezingen toen na 35 jaar strijd de Nederlandse vrouwen in 1917 wel het passief maar niet het actief kiesrecht kregen. Destijds kwam Aletta Jacobs ondanks een verkiesbare plaats niet in de Kamer, maar nu is Nederlands eerste afgestudeerde vrouwelijke arts en één van de bekendste voorvechtsters van de vrouwenbeweging er alsnog te zien in de vorm van een tentoonstelling getiteld 'Aletta Jacobs en het verlangen naar de politiek'. Te zien zijn bijzondere originele voorwerpen uit het leven van Aletta Jacobs, zoals brieven, haar reiskist, spotprenten, foto's en een film. Aanleiding van de tentoonstelling is het verschijnen van de eerste biografie van Aletta Jacobs van de hand van Mineke Bosch.

Wanneer: 2 mei t/m 4 november 2005,

op werkdagen gratis te bezoeken van 10 tot 17 uur

Waar: Tweede Kamer, Lange Poten 4, Den Haag

Zie ook: www.alettajacobs.org

Aletta Jacobs

Database 'Vrouw en recht' online

De waardevolle collectie op het onderwerpsterrein *Vrouw en Recht* van het Clara Wichmann Instituut blijft behouden. De literatuur en documentatie van dit voormalige expertisecentrum op het gebied van Vrouw en Recht is de afgelopen maanden ondergebracht bij het IIAV. De collectie is opgenomen in de database 'Vrouw en Recht' en te raadplegen op www.iiv.nl/vrouw-en-recht.

Tentoonstelling winkelen

Naar de stad gaan betekent winkelen. In Rotterdam kunnen shoppers al meer dan honderd jaar terecht voor het nieuwste van het nieuwste. Van de Allereerste Passage in Nederland via de revolutionaire Lijnbaan in de fifties, tot de koopgoot nu. De expositie *Winkelen* in museum Het Schielandshuis neemt de bezoeker mee in winkelstad Rotterdam. Omdat de Bijenkorf 75 jaar in Rotterdam zit, heeft de prachtige vooroorlogse Bijenkorf van Dudok een glansrol.

Wanneer: 3 juli 2005 t/m eind mei 2006

Waar: Museum Het Schielandshuis,
Korte Hoogstraat 31, Rotterdam

Zie ook: www.hmr.rotterdam.nl

IIAV 70 jaar

Op 3 december 2005 bestaat het IIAV 70 jaar. Dit heuglijke feit wordt feestelijk gevierd met diverse activiteiten, verspreid over drie dagen. Op woensdag 30 november staat de masterclass 'Hoe kom ik in de geschiedenisboeken' op het programma, de jubileumreceptie en de presentatie van het boek van Vivian van der Loo over de tweede feministische golf. Donderdag 1 december vindt de conferentie 'Traveling Heritages' plaats en wordt de Johanna W.A. Naberprijs uitgereikt. Op vrijdag 2 december wordt samen met het IISG een colloquium georganiseerd.

Zie ook: www.iiv.nl/nieuws

Interieur en bestuursleden van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging. Reproductie uit tijdschrift. 1935. Collectie IIAV.

